

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
im. Stanisława Leszczyckiego

ZESZYTY IGiPZ PAN nr 56

WŁADYSŁAWA STOLA

**LUDNOŚĆ WIEJSKA POLSKI
PRZEMIANY STRUKTURY DEMOGRAFICZNEJ
I SPOŁECZNO-ZAWODOWEJ**

WARSZAWA 1998

ZESZYTY IGiPZ PAN

Redaguje zespół w składzie:

Teresa Kozłowska-Szczęsna
(redaktor)

Grzegorz Węclawowicz
(zastępca redaktora)

Jerzy Grzeszczak

Marek Degórski

Barbara Jaworska
(sekretarz)

Wydawca:
IGiPZ PAN

Adres redakcji:
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
tel.(48-22) 69 78 851
fax (48-22) 620 62 21

PL - ISSN 0867-6836
ISBN 83-87954-10-1

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
im. Stanisława Leszczyckiego

ZESZYTY IGiPZ PAN nr 56

WŁADYSŁAWA STOLA

**LUDNOŚĆ WIEJSKA POLSKI
PRZEMIANY STRUKTURY DEMOGRAFICZNEJ
I SPOŁECZNO-ZAWODOWEJ**

WARSZAWA 1998

<http://rcin.org.pl>

Recenzent:
Prof. dr hab. Jerzy Grzeszczak

Abstract. The paper presents an outline of spatial diversification of contemporary changes to rural population and of its major demographic and socio-economic features, including unemployment, set against the background of relevant changes during the previous regime.

Key words: rural population, emigration, natural increase, demographic structure, socio-economic structure, unemployment.

Wstęp

Opracowanie jest próbą charakterystyki zróżnicowania przestrzennego obszarów wiejskich Polski pod względem zachodzących zmian w ich zaludnieniu oraz najważniejszych cechach demograficznych i społeczno-zawodowych ludności, w okresie restrukturyzacji gospodarki kraju po 1989r. Charakterystyka taka powinna umożliwić identyfikację obszarów o niekorzystnych strukturach demograficznych oraz dokonujących się przemianach w sferze społecznej i zawodowej mieszkańców wsi, wynikających z procesów prywatyzacyjnych i restrukturyzacyjnych gospodarki. Rozpoznanie zagadnień z tego zakresu, badanych w aspekcie zmian zagospodarowania przestrzeni wiejskiej, mogłoby być przydatne w konstruowaniu odpowiednich prognoz ostrzegawczych, dotyczących np. wpływu przekształceń strukturalnych poszczególnych działów gospodarki, szczególnie rolnictwa, na kształtowanie struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej lub wpływu przemian w problematyce ludnościowej na kierunki przekształceń w gospodarce, podyktowane racjonalną polityką regionalną rozwoju obszarów wiejskich (Kamiński 1995). Tak jak współczesne procesy transformacji rolnictwa (Szczęsny 1996), szczególnie struktury własnościowej i wielkościowej gospodarstw, jego intensywności i kierunków gospodarowania, wpływają i będą wpływać na zagospodarowanie obszarów wiejskich, zwłaszcza o przewadze funkcji rolniczych, tak dotychczasowy stan tego zagospodarowania i wiążące się z nim problemy ludnościowe (Stasiak 1983; Stola, 1992) wpływają i będą wpływać na zakres i tempo przemian strukturalnych w rolnictwie.

Opracowanie zostało wykonane na podstawie publikowanych danych statystycznych GUS oraz cytowanej literatury przedmiotu. Wykorzystano również wyniki własnych, wcześniejszych badań dotyczących problematyki ludnościowej oraz struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski. Analiza współcześnie zachodzących zmian strukturalnych ludności wiejskiej rozpatrywana jest na tle odpowiednich zmian w minionej epoce politycznej kraju. Dokonywały się one wówczas przede wszystkim pod wpływem procesów urbanizacji i uprzemysłowienia. Wynikiem tych zmian było zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich pod względem struktury demograficznej i społeczno-zawodowej zamieszkującej je ludności. Dlatego analiza przemian zachodzących współcześnie, ich nasilenia, wielkości - jest odnoszona do odpowiednich zmian w poszczególnych okresach w przeszłości. Za jej końcowy rok przyjmuje się w tym opracowaniu rok 1988, podobnie jak w innych publikacjach z zakresu badanej problematyki (np. Andrychowicz 1993; Frenkel 1993; Soja 1996; Stasiak 1996; Stola 1992).

1. Obszary wiejskie i ich zaludnienie

Powierzchnia obszarów wiejskich stanowiła w 1995 r. 93,4% (292,1 tys. km²) powierzchni kraju, przy czym największe pod tym względem było woj. olsztyńskie (12,1 tys.

km²) i suwalskie (10,2 tys. km²), a najmniejsze województwa: łódzkie, warszawskie i krakowskie (razem 6,7 tys. km²). Na obszarach wiejskich zamieszkiwało w sumie 14733 tys. osób, co stanowiło 38,1% ludności Polski.

Obszary wiejskie administracyjnie składały się z 2157 gmin, w tym 1605 wiejskich i 552 miejsko-wiejskich. W ich granicach znajdowało się 39274 sołectw, obejmujących 56 808 miejscowości wiejskich, w tym 42 793 wsi. Przeciętnie jedna gmina obejmowała 135 km² terenów wiejskich, na których zamieszkiwało 6830 osób.

Tabela 1. Wielkość gmin według powierzchni i liczby mieszkańców

Powierzchnia w km ²	Gminy (%)	Liczba mieszkańców w tys.	Gminy (%)
do 50	4,9	do 3	5,0
50-100	29,8	3-5	26,2
100-200	50,4	5-7	30,5
200-300	10,6	7-10	24,3
300 i więcej	4,3	10 i więcej	14,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Polska wieś. Wybrane dane o gminach*, 1995, GUS, Warszawa, *Rocznik Statystyczny 1996*, GUS, Warszawa.

Z badanych gmin co druga zajmuje powierzchnię zbliżoną (100-200 km²) do średniej gminy statystycznej. Wśród pozostałych przeważają obszarowo małe (50-100 km²), które z bardzo małymi (do 50 km²) stanowią ponad 1/3 ogólnej liczby gmin. Bardzo niski udział (4,3%) mają gminy duże (300 i więcej km²), spośród których co piąta zajmuje 400 i więcej km² (tab. 1).

Pod względem liczby mieszkańców wsi, gminy małe, liczące mniej niż 5000 osób nie stanowiły nawet 1/3 ogólnej liczby gmin. Jeszcze mniejszy udział przypadła na gminy średnie (5000-7000 osób) a stosunkowo wysoki (38,3%) na gminy duże (7000-10000) i bardzo duże, liczące po 10 tysięcy i więcej osób.

Gminy duże pod względem zajmowanej powierzchni wiejskiej występują głównie na terenach północnych, tam też znajdują się gminy największe - Pisz (woj. suwalskie), zajmująca 625 km² i Wałcz (woj. pilskie) - 575 km². Natomiast gminy małe pod względem obszaru grupują się na terenach południowych Polski. W woj. katowickim znajdują się najmniejsze gminy kraju - Jejkowice, zajmująca zaledwie 8 km² i Ornontowice - 15 km².

Odwrotnie kształtuje się przestrzenne zróżnicowanie wielkości gmin pod względem liczby mieszkańców. Gminy bardzo duże, liczące po 10 tysięcy i więcej osób występują przede wszystkim na terenach południowych, głównie w woj. krakowskim, z największymi gminami w kraju - Wieliczką (25,5 tys. osób) i Krzeszowicami (22,7 tys. osób) oraz w woj. tarnowskim i nowosądeckim, w którego granicach znajduje się pięć gmin, liczących średnio po 20 tys. mieszkańców wsi. Stosunkowo często gminy z dużą liczbą mieszkańców występują na terenach od Śląska Opolskiego przez Wielkopolskę aż po Pomorze Gdańskie oraz w pasie od Krakowa przez Wyżynę Sandomierską aż po Mazowsze. Spośród gmin słabo zaludnionych

bardzo dużo znajduje się w części północno-wschodniej i północno-zachodniej kraju. Najmniejszą liczbę (353) mieszkańców miała gmina Nowe Warpno w woj. szczecińskim. Gminy słabo zaludnione występują też na terenach bieszczadzkich (gmina Cisna - 1676 osób) i sudeckich (gmina Platerówka - 1751 osób).

Do stycznia 1995 r. liczba gmin na terenach wiejskich wzrosła o 11, czyli było ich 2168, w tym 1613 wiejskich i 555 miejsko-wiejskich (Stasiak 1996). Nie wpłynęło to na scharakteryzowane przestrzenne zróżnicowanie struktury wielkościowej gmin i ich gęstości zaludnienia.

Gęstość zaludnienia obszarów wiejskich wynosiła w 1995 r. 50 osób/km² (w 1988 r. - 51), przy czym była bardzo zróżnicowana w skali gmin, a także obszarów wiejskich województw. Najslabiej zaludnione gminy (poniżej 30osób/km²) występowały w województwach północno-wschodnich i północno-zachodnich, najsilniej zaś (powyżej 80 osób/ km²) w województwach południowo-środkowych.

W tych też województwach było najwięcej gmin wykazujących odpowiednio najmniejszą lub największą gęstość zaludnienia. Tak więc najmniejsze zaludnienie wsi, poniżej 25 osób/km², występowało w co dziesiątej gminie, przede wszystkim na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej oraz na Pojezierzu Mazurskim i wzdłuż granicy wschodniej aż po Polesie, a następnie po Bieszczady. Gminy zaś najbardziej zaludnione (od 100 do 550 osób/km²) stanowiły ponad 10% gmin, a wraz z silnie zaludnionymi (od 60 do 100 osób/km²) blisko 2/5 ogółu badanych gmin. Występowały one przede wszystkim na obrzeżach dużych aglomeracji miejsko-przemysłowych, szczególnie GOP, Krakowa (i sąsiednich terenach między Opolem a Rzeszowem), Warszawy, Trójmiasta itd. W pozostałej ponad połowie gmin kraju zaludnienie wynosiło od 25 do 60 osób/km². Przeciętnie na obszarach wiejskich zaludnienie zmniejszyło się o 1 osobę na km², gdy w Polsce ogółem wzrosło o 3 osoby na km² (ze 120 w 1988 r. do 123 osób w 1995 r.). Nie wpłynęło to na zmiany obrazu przestrzennego zróżnicowania gęstości zaludnienia wsi polskiej między innymi dlatego, że na ogół zaludnienie wzrastało na obszarach silnie zasiedlonych, a malało na obszarach cechujących się niskim zaludnieniem. Na skutek tego wzrosły rozpiętości między najmniejszą i największą gęstością zaludnienia, tak w skali obszarów wiejskich województw, jak i gmin. W skali województw zaludnienie wahało się od 21 osób/ km² w woj. suwalskim (w 1988 r. - 22) do 150 osób/km² w woj. bielskim (w 1988 r. - 141), a w skali gmin od 2 osób/km² w gminie Nowe Warpno (w 1988 r. 3 osoby) w woj. szczecińskim do 514 osób/km² w gminie Buczkowice w woj. bielskim (w 1988 r. max gęstość 494 osoby/km² w gminie Szczyrk), w której było ponad czterokrotnie większe od średniej gęstości zaludnienia Polski i ponad dziesięciokrotnie od średniej gęstości zaludnienia wsi.

Gęstość zaludnienia jest miernikiem syntetycznym, często stosowanym w badaniach z zakresu problematyki społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich. Jako wynik relacji liczby mieszkańców do wielkości określonego obszaru, wskazuje na stopień intensywności zagospodarowania tego obszaru, charakter osadnictwa, możliwości organizacji wyposażenia infrastrukturalnego, wielkość zasobów pracy itp. Można też powiedzieć, że gęstość zaludnienia jest jednym z ważnych mierników wskazujących na zakres potrzeb i zmian w

zagospodarowaniu określonych obszarów wiejskich. Wzrost gęstości zaludnienia zazwyczaj bywa symptomem wzrostu społeczno-gospodarczej witalności obszarów wiejskich. Jednak na ogół nie znajduje to potwierdzenia w rozwoju wsi polskiej w latach dziewięćdziesiątych. Zmniejszanie bowiem odpływu ludności ze wsi do miast nie oznacza poprawy warunków jej życia i możliwości zatrudnienia w miejscu zamieszkania, lecz wynika raczej ze zmniejszania się możliwości zatrudnienia i zamieszkania w miastach.

Na przestrzenne zróżnicowanie zaludnienia obszarów wiejskich i na rozpatrywane w następnych rozdziałach zmiany tego zaludnienia oraz struktur demograficznych i społeczno-zawodowych mieszkańców wsi, bardzo duży wpływ miały procesy urbanizacyjne kraju zachodzące w minionej epoce. Chodzi zwłaszcza o rozwój i przestrzenne zróżnicowanie urbanizacji, mierzonej udziałem ludności mieszkającej w miastach, a więc informującym o relacjach ilościowych między ludnością miejską i wiejską danego terenu, np. województwa. W aspekcie polityki regionalnej zagospodarowania obszarów wiejskich obiektem zainteresowań jest nie tylko liczba ludności wiejskiej i jej odpowiednie struktury (demograficzna, społeczno-zawodowa), lecz również udział tej ludności w ludności ogółem określonego terenu.

Tabela 2. Zmiany liczby i udziału ludności wiejskiej i miejskiej w Polsce w latach 1946-1995

Rok (31 XII)	Polska ogółem		W tym ludność			
			miejska		wiejska	
	mln	%	mln	%	mln	%
1946	23,6	100	8,0	34,0	15,6	66,0
1950	25,0	100	9,2	36,9	15,8	63,1
1960	29,8	100	14,4	48,3	15,4	51,7
1970	32,7	100	17,1	52,3	15,6	47,7
1980	35,7	100	21,0	58,7	14,8	41,3
1990	38,2	100	23,5	61,8	14,6	38,2
1993	38,5	100	23,8	61,8	14,7	38,2
1994	38,5	100	23,9	61,9	14,7	38,1
1995	38,6	100	23,8	61,9	14,8	38,1

Źródło: Roczniki Statystyczne GUS.

Przez wszystkie powojenne lata mimo, że liczba ludności kraju stale wzrastała, liczba mieszkańców wsi utrzymywała się mniej więcej na jednakowym poziomie, około 16 mln, a następnie około 15 mln osób (tab. 2). W wyniku tego udział ludności wiejskiej w ludności ogółem stale się zmniejszał (np. w 1946 r. -15,6 mln, tj. 66,0%, w 1983 r. -14,9 mln, tj. 40,0%, w 1990 r. - 14,6 mln, tj. 38,2%), wzrastał zaś udział ludności miejskiej. Dopiero od 1991 r. zaznaczyła się tendencja odwrotna, tzn. udział ludności wiejskiej zaczął wzrastać i w 1992 r. wynosił 38,3% (14,7 mln osób), ale w następnych trzech latach zmniejszył się do 38,1% (14,7 mln osób w 1995 r.). W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych liczba

mieszkańców wsi wzrosła o ponad ćwierć miliona osób, ale jej udział w ogólnej liczbie ludności kraju nie uległ zmianie.

Przestrzennie udział ten był bardzo zróżnicowany i wahał się od 7% w woj. łódzkim, 11% w woj. warszawskim i 13% w woj. katowickim, do 68% w woj. siedleckim i blisko 70% w woj. zamojskim. W większości województw środkowych i południowo-wschodnich więcej ludności zamieszkiwało na wsi niż w miastach (ryc. 1). Stosunkowo najmniejszy udział, poniżej 30%, poza wymienionymi województwami z największymi aglomeracjami miejskimi kraju, ludność wiejska stanowiła w silnie zurbanizowanych województwach Polski zachodniej, - w gdańskim, wałbrzyskim, wrocławskim, legnickim oraz w poznańskim i szczecińskim (tab. 3). Poziom urbanizacji oraz struktura wielkościowa i społeczno-gospodarcza miast miały i mają duży wpływ na kształtowanie jakościowo różnych przemian społecznych i gospodarczych na obszarach wiejskich.

Tabela 3. Ludność wiejska w 1994 r. i jej zmiany w latach 1991-1994

Województwa	1994 r.		1991-1994	
	Liczba osób w tys.	Ludność ogółem (%)	przyrost lub ubytek (-)	
			(tys.)	(%)
Ogółem wieś	14 716,7	38,1	148,0	1,0
warszawskie	274,2	11,3	3,5	1,3
białkopodlaskie	194,4	62,8	-1,4	-0,7
białostockie	258,6	36,9	-7,2	-2,7
bielskie	471,0	51,5	13,2	2,9
bydgoskie	394,5	34,9	4,6	1,2
chełmskie	141,1	56,4	0,2	0,1
ciechanowskie	264,6	60,7	-4,6	-1,7
częstochoowskie	368,7	47,1	2,0	0,5
elbląskie	182,7	37,3	-0,4	-0,2
gdańskie	351,2	24,2	12,1	3,6
gorzowskie	189,5	37,2	2,9	1,5
jeleniogórskie	173,5	33,1	1,5	0,9
kaliskie	383,7	53,2	4,4	1,2
katowickie	515,5	13,1	20,3	4,1
kieleckie	595,5	52,4	3,4	0,6
konińskie	278,2	58,1	3,5	1,3
koszalińskie	187,6	36,1	1,5	0,8
krakowskie	388,9	31,4	7,9	2,1
krośnieńskie	328,1	64,9	6,5	2,0
legnickie	153,1	29,3	-1,0	-0,6
leszczyńskie	204,0	51,5	2,7	1,3
lubelskie	415,4	40,5	-3,9	-0,9
łomżyńskie	206,3	58,3	0,1	0,05
łódzkie	78,4	7,0	0,1	0,1
nowosądeckie	468,9	64,4	22,6	5,1
olsztyńskie	308,3	40,1	6,5	2,2
opolskie	479,9	46,7	-3,2	-0,7
ostrołęckie	262,5	64,4	1,5	0,6
piłskie	214,4	43,6	3,5	1,6
piotrkowskie	320,1	49,7	-5,1	-1,6
płockie	262,8	50,4	-3,1	-1,2
poznańskie	292,9	29,1	9,9	2,6
przemyskie	252,3	60,9	2,6	1,0
radomskie	398,4	52,2	4,4	1,1
rzeszowskie	431,7	58,0	8,1	1,9
siedleckie	448,3	67,8	4,4	1,0
sieradzkie	249,8	60,5	-6,3	-2,5
skierniewickie	220,5	52,0	-1,1	-0,5
śląskie	189,5	44,6	5,4	2,9
suwalskie	211,3	43,6	1,9	0,9
szczecińskie	234,3	23,7	4,2	1,8
tarnobrzeskie	365,3	60,0	-3,1	-0,8
tarnowskie	446,1	64,6	15,9	3,7
toruńskie	247,0	36,9	4,9	2,0
wałbrzyskie	191,9	25,9	-1,5	-0,8
wrocławskie	228,7	52,6	2,5	1,1
wrocławskie	295,6	26,0	3,5	1,2
zamojskie	343,4	69,5	-4,3	-1,2
zielonogórskie	254,1	37,8	2,0	0,8

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Rocznik Statystyczny 1995*, GUS, Warszawa, s. 53-54; *Polska wieś. Wybrane dane o gminach*, 1995, GUS, Warszawa, s. 47

2. Zmiany zaludnienia obszarów wiejskich

Stan ilościowy ludności wiejskiej jest wynikiem przede wszystkim dotychczasowych relacji między jej przyrostem naturalnym a saldem migracji wewnętrznych (krajowych) i zagranicznych, czyli głównie wynikiem przyrostu rzeczywistego. Ponadto liczba mieszkańców wsi zależy od zmian administracyjnych granic między terenami wiejskimi i miejskimi, polegającymi na ogół na włączaniu do miast zurbanizowanych wsi lub nadawaniu praw miejskich osiedlom zamieszkałym głównie przez ludność nierolniczą.

W latach 1950-1970 pomimo, że przyrost naturalny ludności wiejskiej malał a jej emigracja wzrastała, różnica między przyrostem naturalnym a liczbą emigrujących ze wsi była stale dodatnia, chociaż malejąca. W latach pięćdziesiątych przyrost naturalny ludności wynosił 2878 tys., a ujemne saldo migracji 1048 tys. osób, czyli różnica między nimi wynosiła ponad 1,8 mln osób, tzn. o tyle wzrosło zaludnienie wsi. W latach zaś sześćdziesiątych przyrost naturalny i ujemne saldo migracji wynosiły odpowiednio 1893 tys. i 1199 tys. osób, czyli różnica między nimi wynosiła już tylko 694 tys. osób, by w latach siedemdziesiątych zmniejszyć się do - 319 tys., tzn. o tyle zmniejszyła się liczba mieszkańców wsi (przyrost naturalny 1686 tys. a saldo migracji - 2005 tys.). Po raz pierwszy wieś polska na skutek emigracji traciła więcej ludności, niż przybywało jej wskutek przyrostu naturalnego.

Procesy emigracyjne do miast nasiliły się bardzo po 1975 r., m.in. na skutek reformy administracyjnej kraju i utworzenia nowych województw, a więc i miast wojewódzkich. W latach 1976-1980 przeciętnie w roku emigrowało na stałe ze wsi prawie ćwierć miliona osób. W ciągu tych pięciu lat straty migracyjne ludności wsi na rzecz miast wyniosły ponad 1 milion osób, nie licząc emigracji stałej za granicę (55 tys. osób). Okres ten cechował się także względnie dużym przyrostem naturalnym, ale nie na tyle, aby zrównoważyć wysoki odpływ ludności (tab. 4).

W latach osiemdziesiątych różnica między przyrostem naturalnym (1309 tys.) ludności wiejskiej a saldem migracji ze wsi (1390 tys.) była również ujemna, ale mniejsza, wynosiła bowiem 81 tys. osób. W okresie kryzysu pierwszej połowy lat osiemdziesiątych emigracja ze wsi uległa przyhamowaniu na tyle, że wynikłe ubytki ludności były rekompensowane z nadwyżką (63 tys. osób) przez przyrost naturalny. W drugiej połowie tego dziesięciolecia liczba emigrujących ze wsi nadal zmniejszała się, ale jeszcze bardziej zmniejszał się przyrost naturalny - tylko z tego powodu liczba ludności wiejskiej zmalała o 144 tys. osób.

W całym dziesięcioleciu tzn. od początku 1981 r. do końca 1990 r. liczba mieszkańców wsi zmniejszyła się bardziej (o 188 tys.) niż wynikałoby to z jej ujemnego przyrostu rzeczywistego (81 tys. osób). Po prostu w okresie tym, na skutek włączenia niektórych silnie zurbanizowanych wsi do miast, ludność wiejska zmniejszyła się o 197 tys. osób, co częściowo zostało wyrównane przez napływ na tereny wiejskie na pobyt czasowy (ponad dwumiesięczny) mieszkańców miast.

W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych, w związku z występującym bezrobociem w miastach, coraz mniej osób emigrowało ze wsi i ujemne dla niej saldo

migracji (łącznie z migracją zagraniczną) było z roku na rok mniejsze. O ile w 1991 r. wynosiło ono blisko 110 tys. osób, to w 1995 r. mniej niż 30 tys., czyli było prawie czterokrotnie mniejsze. Z powodu jednak tego, że malał również z roku na rok przyrost naturalny ludności wiejskiej (87 tys. osób w 1991 r. i 38 tys. osób w 1995 r.) przyrost rzeczywisty do 1992 r. był ujemny i wynosił około -30 tys. osób. Dopiero w następnych trzech latach przyrost naturalny przewyższał ubytki ludności spowodowane migracją, dzięki czemu przyrost rzeczywisty był dodatni. Wynosił on mniej więcej tyle, ile utraciła wieś na skutek ujemnego przyrostu rzeczywistego w dwóch poprzednich latach. Oznacza to więc, że w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych przyrost naturalny mieszkańców wsi zaledwie wyrównywał ich ubytki spowodowane emigracją. Ponadto, na skutek zmian administracyjnych granic między niektórymi miastami i wsiami, liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się o 42 tys. osób. Pomimo to, w badanych latach liczba mieszkańców wsi wzrosła o 164 tys. osób, czyli o 1%. Stało się to dzięki stosunkowo dużemu napływowi na pobyt czasowy na tereny wiejskie ludności z miast.

Tabela 4. Bilans ludności wiejskiej w latach 1976-1995

Lata	Liczba osób ogółem	Przyrost rzeczywisty			Saldo zmian administ.	Stan na na koniec okresu
		ogółem	przyrost naturalny	saldo migracji wewn. i zagr.		
w tys.						
1976-1980	15 154,8	-306,8	815,0	-1 121,8	-205,6	14 756,4
1981-1985	14 756,4	+62,7	770,2	-707,5	-47,5	14 854,9*
1986-1990	14 854,9	-143,9	538,7	-682,6	-149,8	14 568,7*
1991	14 568,7	-21,4	86,8	-108,2	+11,7	14 559,0
1992	14 559,0	-9,1	77,4	-86,5	-1,8	14 717,3*
1993	14 717,3	+3,3	65,3	-62,0	-24,0	14 696,6
1994	14 696,6	+19,0	60,3	-41,3	-24,0	14 716,7*
1995	14 716,7	+8,2	37,6	-29,4	-3,4	14 732,7*

*różnice bilansowe wynikają z uwzględnienia różnicy salda migracji osób meldujących się na pobyt czasowy, ponad dwumiesięczny (w latach 1981-1985 +83,3 tys. i 1986-1990 -27,4 tys., w 1992 r. +169,2 tys., w 1994 r. +25,1 tys., w 1995 r. +11,2 tys. osób).

Źródło: *Polska wieś. Wybrane dane o gminach*, 1995, GUS, Warszawa, s. 10 oraz

Rocznik Statystyczny 1995, GUS, Warszawa, s. 51 i *Rocznik Statystyczny 1996*, GUS, Warszawa, s. 50.

Przedstawione zmiany liczby ludności wiejskiej w Polsce w latach 1950-1995 były wypadkową bardzo zróżnicowanych przestrzennie zmian, tak dodatnich w znaczeniu przyrostu ludności jak, i ujemnych w znaczeniu ubytków ludności (ryc. 2 i 3).

Z badań M. Soi (1996) dotyczących zmian zaludnienia obszarów wiejskich Polski w latach 1950-1993 wynika, że lata pięćdziesiąte charakteryzowały się wzrostem liczby mieszkańców wsi we wszystkich województwach, dzięki dużemu przyrostowi naturalnemu (w 1950 r. 19,1 i w 1960 r. 16,9 osób/1000 mieszkańców), rekompensującemu z nadwyżką

straty migracyjne ludności. W pozostałych badanych okresach (1960-1970, 1970-1978, 1978-1988, 1988-1993) taka sytuacja już nie wystąpiła. W latach sześćdziesiątych w 15 województwach (ponad 30% powierzchni kraju), głównie środkowo-wschodnich, wystąpił spadek liczby mieszkańców wsi i w latach następnych rozszerzył się na większość obszarów wiejskich kraju. W 1978r. notowany był już w 41 województwach (85% powierzchni), przy czym stosunkowo duży spadek liczby mieszkańców wsi wystąpił po 1975 r., co miało związek z utworzeniem nowych województw i wzrostem zatrudnienia w miastach - siedzibach ich władz.

Zmniejszenie zaludnienia wsi było w dużym stopniu wynikiem nałożenia się bezpośrednich i pośrednich skutków, w postaci malejącego przyrostu naturalnego, emigracji ludności wiejskiej. Dotychczasowe główne obszary „odpływowe” ludności, przeważnie młodej rolniczej, przekształciły się w obszary depopulacyjne przede wszystkim na skutek zmniejszania się przyrostu naturalnego. Dotyczyło to w pierwszej kolejności obszarów północno-wschodnich kraju, w tym zwłaszcza woj. białostockiego, którego wieś w niespełna dwudziestu latach (1975-1993) utraciła prawie 1/5 (18%) mieszkańców. Skutki emigracji roczników młodych, zwłaszcza kobiet, ze wsi ujawniły się w spadku przyrostu naturalnego aż do ujemnego (-1,7 osób/1000 mieszkańców w 1993 r.), oznaczającego ubywanie ludności wiejskiej, nawet gdyby ona w ogóle na stałe nie emigrowała. Podobnie duże zmniejszenie się liczby mieszkańców wsi (10-15%) i z podobnych przyczyn wystąpiły w woj. łódzkiej i suwalskiej oraz w niektórych województwach środkowych, np. w łódzkiej i piotrkowskiej. Najbardziej (o 21,5%) zmniejszyła się w tym okresie liczba ludności wiejskiej w woj. łódzkiej, co było wynikiem spadku jej przyrostu naturalnego (z 9,1 do 0,4 osób/1000 mieszkańców) oraz włączenia do miast znacznej części terenów wiejskich (*Polska wieś*, 1995).

Natomiast spośród 12 województw, w których liczba mieszkańców wsi wzrosła, w granicach od 0,1 do 14%, większość obejmuje gęsto zasiedlone południowo-wschodnie tereny kraju, od woj. katowickiego po krośnieńskie i przemyskie, a pozostałe to województwa: gdańskie, śląskie, poznańskie i warszawskie. Najbardziej, o około 13-14%, wzrosła liczba mieszkańców wsi w woj. nowosądeckim i gdańskim, cechujących się stosunkowo dużym (ponad 10 osób/1000 mieszkańców) przyrostem naturalnym, a następnie w kolejności w województwach: tarnowskim, krakowskim i krośnieńskim. W pozostałych, np. w katowickim, bielskim i rzeszowskim, wzrost liczby mieszkańców wsi nie przekraczał 5%. W województwach z dużymi aglomeracjami miejskimi wzrost ten wystąpił przede wszystkim w gminach położonych na obrzeżach aglomeracji i był znacznie większy od przeciętnego dla wsi tych województw, natomiast wzrost liczby ludności był znacznie mniejszy lub nawet jej ubyło w gminach usytuowanych peryferyjnie względem aglomeracji.

Rozpiętości między najmniejszym i największym wzrostem, jak i ubytkiem liczby mieszkańców, były oczywiście większe w skali gmin niż obszarów wiejskich województw. Na przykład w okresie tylko 8 lat (1985-1993), kiedy liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się aż w 61%, a wzrosła w 38% gmin kraju, w większości z nich tak ubytki, jak i wzrost - wynosiły do 10% stanu w 1985 r. Były jednak i takie gminy, w których zmiany liczby

mieszkańców wynosiły ponad 50-60%. Należy podkreślić, że tak duże spadki lub przyrosty liczby ludności były na ogół wynikiem zmian granic między terenami wiejskimi i miejskimi.

W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych przemiany społeczno-gospodarcze, wywołujące dość istotne i przestrzennie zróżnicowane zmiany w zagospodarowaniu obszarów wiejskich, nie spowodowały większych zmian w przestrzennym zróżnicowaniu zaludnienia obszarów wiejskich, a wręcz przeciwnie, utrwaliły dotychczasowy stan. Wprawdzie liczba województw, w których ubyło ludności wiejskiej zmniejszyła się o połowę, do 18 (Miros, Zgliński 1996), ale nadal były to głównie województwa środkowe i środkowo-wschodnie kraju. Badając zaś w skali gmin zmiany zaludnienia, zmniejszenie liczby mieszkańców wsi wystąpiło w ponad 1/3 (34,5%) ich liczby, przy czym w co trzeciej spośród nich, ubytki były bardzo duże i wynosiły ponad 0,5% w skali rocznej. Gminy wyludniające się występowały w większości województw kraju, w tym silnie wyludniające się, tzn. takie których zaludnienie w latach 1990-1995 zmniejszyło się o ponad 2,5%, głównie w województwach wschodnich, z wyjątkiem krośnieńskiego i przemyskiego oraz w środkowych, od Mazowsza po Śląsk Opolski. Jedynie w czterech województwach południowych - bielskim, krakowskim, krośnieńskim i nowosądeckim, w żadnej gminie nie ubyło mieszkańców. Przeciwnie, cechował je wzrost zaludnienia, przekraczający na ogół 2,5% stanu z 1989 r. Koncentracja gmin o tak dużym wzroście liczby mieszkańców wsi występowała też w województwach północnych - gdańskim, słupskim i olsztyńskim.

W większości gmin zmiany liczby mieszkańców zależały od wielkości ich przyrostu rzeczywistego. Najwięcej ludności ubywało w tych gminach, w których stopa przyrostu naturalnego była bardzo niska, aż do ujemnej i jednocześnie stosunkowo duża emigracja. O ile jednak odpływ ludności ze wsi zmniejszał się i częściowo był rekompensowany przez napływ na pobyt czasowy ludności z miast, to przyrost naturalny mieszkańców wsi stale ulegał zmniejszaniu (z 10,3 w 1980 r. do 6,0 osób/1000 mieszkańców w 1990 r.). Dotyczy to szczególnie pierwszej połowy lat dziewięćdziesiątych, kiedy to stopa przyrostu naturalnego zmniejszyła się o ponad połowę (z 5,8 w 1991 r. do 2,5 osób/1000 mieszkańców w 1995 r.). Było to wyłącznie wynikiem spadku liczby urodzeń (z 17,3 do 13,5 osób/1000 mieszkańców), gdyż wskaźnik zgonów zmniejszył się (z 11,5 do 11,0 osób/1000 mieszkańców).

Przestrzenne zróżnicowanie wielkości spadku przyrostu naturalnego mieszkańców wsi w dłuższym, prawie dwudziestoletnim okresie (1975-1993), ilustruje rycina 4. W porównaniu z przeciętnym dla wsi Polski (-7,2 osoby/1000 mieszkańców), spadek ten był względnie niski w woj. nowosądeckim i ostrołęckim, gdzie przyrost naturalny zmniejszył się o 5 lub mniej osób/1000 mieszkańców oraz nieco większy w pozostałych województwach południowo-wschodnich i środkowych (o 5,1 - 8 ‰). Natomiast najbardziej zmniejszył się przyrost naturalny w pasie województw przygranicznych - północno-wschodnich oraz w północno- i południowo-zachodnich aż po woj. opolskie, w tym szczególnie w woj. legnickim i jeleniogórskim (o 12,1-12,4 osób na 1000 mieszkańców), a następnie w woj. wałbrzyskim i wrocławskim (odpowiednio o 10,1-12,0 ‰) oraz w woj. warszawskim. Tak więc największy spadek przyrostu naturalnego, poza woj. warszawskim i białostockim, wystąpił w

województwach byłych ziem odzyskanych, cechujących się uprzednio dość wysokim jego poziomem, a ponadto bardziej zurbanizowanych.

Występujący powszechnie, ale zróżnicowany przestrzennie spadek przyrostu naturalnego ludności wiejskiej doprowadził z jednej strony do zmniejszenia różnicy między najmniejszym i największym przyrostem, a z drugiej do pojawienia się na niektórych obszarach przyrostu ujemnego, *de facto* oznaczającego ubytek ludności. Na obszarach tych więcej osób umierało niż się rodziło. Taka sytuacja zaistniała na wsi woj. białostockiego (-1,7 ‰) i łódzkiego (-0,4 ‰). Małym przyrostem (do 4 osób/1000 mieszkańców), wynoszącym mniej niż przeciętny na obszarach wiejskich kraju, charakteryzowały się tereny środkowo-wschodnie aż po Górny Śląsk i Sudety. Rozgraniczały one obszary południowo-wschodnie i północno-zachodnie o stosunkowo dużym przyroście w przeliczeniu na 1000 mieszkańców, przekraczającym w trzech województwach północnych - gdańskim (10,2 ‰), elbląskim (8,8 ‰) i olsztyńskim (8,6 ‰) oraz w woj. nowosądeckim (max 10,3 osoby/1000 mieszkańców) ponad dwukrotnie średni przyrost naturalny ludności wsi (ryc. 5).

3. Przemiany struktury demograficznej

Zróżnicowane przestrzennie zmiany w zaludnieniu wsi, wywołane głównie nadmiernym odpływem ludności młodej i zmniejszanie się przyrostu naturalnego powodowały negatywne przemiany struktury wieku i płci mieszkańców obszarów wiejskich. Od czasu kiedy ubytki migracyjne przewyższyły przyrost naturalny ludności, postępuje systematyczny proces starzenia się ludności wiejskiej, z wyjątkiem lat 1982-1985 i 1993-1995, kiedy to przyrost rzeczywisty ludności na wsi był dodatni. O starzeniu się ludności wsi świadczy stały wzrost odsetka ludności w wieku 65 lat i więcej. W 1985 r. odsetek ten wynosił 11,2, w 1990 r. - 12,1, w 1993 r. - 12,5, w 1995 r. - 12,8. W latach tych stosunkowo niskim udziałem ludności w podeszłym wieku, wynoszącym poniżej 10%, charakteryzowały się wsie coraz mniejszej liczby województw. W latach dziewięćdziesiątych najmniejszy udział ludzi starych występował w województwach północnych, od szczecińskiego po olsztyńskie (min. w woj. gdańskim około 8%) oraz w woj. nowosądeckim. Wzrastała natomiast liczba województw, w których na wsi udział tej grupy ludności był stosunkowo wysoki i wynosił 14 i więcej procent ogółu mieszkańców. I tak np. w 1985 r. tylko w 4 województwach, w 1990 r. - 13, w 1993 r. aż w 15 województwach, co szósty mieszkaniec wsi miał 65 lat i więcej (ryc. 6), przy czym, spośród tych województw największymi udziałami wiejskiej ludności w podeszłym wieku cechowały się tylko województwa wschodnie: białostockie (około 18%), białkopodlaskie, zamojskie, łomżyńskie i lubelskie (po około 16%).

Starzenie się ludności wiejskiej, określone (*Polska wieś*, 1995) poprzez wskaźnik starości będący relacją liczby ludności w wieku 65 lat i więcej do liczby ludności w wieku 0-19 lat, stale się zwiększał (od 1975 r. do 1993 r. wskaźnik wzrósł z 0,284 do 0,374, gdy

odpowiednio dla ludności Polski z 0,286 do 0,337). Wskaźnik starości ludności wiejskiej w badanym okresie wzrósł prawie we wszystkich województwach, z wyjątkiem woj. poznańskiego i wałbrzyskiego, w których nieco się zmniejszył. Największy wzrost tego wskaźnika wystąpił w województwach środkowo-wschodnich, w których już w połowie lat osiemdziesiątych był wysoki, a więc w woj. białostockim, zamojskim, białkopodlaskim, skierniewickim, piotrkowskim i łomżyńskim (ryc. 7). Wskaźnik ten wzrósł również w woj. jeleniogórskim i w legnickim .

Wysokimi wartościami wskaźnika starości ludności wiejskiej cechowały się, tworząc zwarty obszar, tereny środkowo-wschodnie oraz sudeckie, a więc te, gdzie występował duży odsetek ludzi w podeszłym wieku (ryc. 6) i mały przyrost naturalny (ryc. 5). Natomiast niskimi wartościami wskaźnika, a więc młodą ludnością wyróżniało się woj. nowosądeckie (0,260), oraz prawie wszystkie województwa północne (z wyjątkiem suwalskiego 0,313), przy czym najbardziej woj. gdańskie (0,210). W województwie tym wskaźnik starości mieszkańców wsi był ponad trzykrotnie mniejszy od odpowiedniego wskaźnika woj. białostockiego (0,641).

W skali gmin rozpiętość ta była jeszcze większa i wynosiła od 0,054 w gminie Międzyzdroje (woj. szczecińskie) do 1,330 w gminie Bielsk Podlaski (woj. białostockie). Spośród badanych gmin tylko co czwarta charakteryzowała się „młodą” lub „bardzo młodą” ludnością, ponad połowa ludnością zbliżoną pod względem wielkości wskaźnika starości do przeciętnego krajowego dla wsi, zaś więcej niż co czwarta gmina ludnością „starą” lub „bardzo starą”. Zróznicowanie przestrzenne gmin pod względem wielkości wskaźnika starości ludności odpowiadało w ogólnych zarysach zróznicowaniu badanemu w skali obszarów wiejskich województw, z wyjątkiem terenów w zasięgu oddziaływania aglomeracji miejsko-przemysłowych. Gminy położone na ich obrzeżach na ogół cechowała ludność znacznie młodsza niż gminy usytuowane peryferyjnie. Ma to związek z rodzajem emigracji ludności. W gminach, w których przeważała emigracja definitywna postępował proces starzenia się ludności a w gminach o rozwiniętych dojazdach do pracy (migracji wahadłowej) struktura wieku ludności wsi jest znacznie korzystniejsza.

W aspekcie problematyki społecznej i gospodarczej, szczególnie dotyczącej aktualnych i przyszłych zasobów pracy na wsi, równie ważnym zagadnieniem jak poziom starości ludności jest zagadnienie stopnia jej feminizacji, zwłaszcza w poszczególnych grupach wiekowych.

Wśród wszystkich mieszkańców wsi udział mężczyzn i kobiet był w 1995 r. prawie identyczny: współczynnik feminizacji mierzony liczbą kobiet przypadającą na 100 mężczyzn wynosił 100 (ogółem w Polsce 105,5, w miastach 109,1), gdy np. w 1975 r. - 102.

Relacje między liczbą kobiet i mężczyzn różniły się bardzo w poszczególnych grupach wiekowych i wykazywały duże zróznicowanie przestrzenne. I tak, w grupie przedprodukcyjnej na wsi na 100 mężczyzn przypadało 95,3 kobiety, w grupie produkcyjnej odpowiednio 84,3 i w grupie poprodukcyjnej aż 207,9.

Współczynnik feminizacji ludności wiejskiej znacznie się różnił w poszczególnych województwach, przy czym w 17 województwach północnych, w których przeważali

mężczyźni, kształtował się on poniżej średniej krajowej. W 1993 r. był on najniższy (95 K/100M) w woj. łomżyńskim i suwalskim i nieco wyższy (do 97K/100M) w pozostałych, z wyjątkiem koszalińskiego, województwach północnych (ryc. 8). W sąsiadujących z nimi województwach, na wschodzie aż po woj. białkopodlaskie i siedleckie, a na zachodzie po woj. gorzowskie, współczynnik ten wynosił 98-99K/100M. Na terenach południowych tak niskim współczynnikiem feminizacji cechowała się wieś jedynie w woj. nowosądeckim. Natomiast na pozostałych terenach południowych kraju, skupiających większość spośród 22 województw, w których było znacznie więcej kobiet niż mężczyzn, współczynnik feminizacji wynosił ponad 100K/100M, przy czym był największy w woj. warszawskim (103K/100M).

Prawidłowa struktura płci ze względów społecznych, mających pośrednio wpływ na zagadnienia gospodarcze, jest szczególnie ważna w grupie ludności produkcyjnie młodej, tzn. w wieku 20-39 lat. Przez długie lata występował nadmierny odpływ młodych kobiet ze wsi do miast, który nasilił się zwłaszcza po 1985 r. W 1975 r. w tej grupie wieku na 100 mężczyzn przypadały 92 kobiety, w dziesięć lat później - 91 kobiet, w 1993 r. tylko 87, a w 1995 r. 88 kobiet (w Polsce ogółem 97K/100M). Wywołuje to wielorakie niekorzystne skutki, w tym trudności w zakładaniu nowych rodzin, prowadzeniu gospodarstw rolnych, wzrost emigracji ze wsi młodych mężczyzn itd. (Stasiak 1983).

Szczególnie jest to odczuwalne na terenach północno-wschodnich, gdzie w skali obszarów wiejskich województw współczynnik feminizacji ludności w wieku 20-39 lat wynosił zaledwie od 76 (woj. białostockie) do 80 (woj. siedleckie) kobiet na 100 mężczyzn, a następnie na terenach środkowo-wschodnich (do 85K/100M).

Najbardziej korzystna sytuacja pod tym względem występowała w województwach z dużymi aglomeracjami miejsko-przemysłowymi, a więc w woj. warszawskim, łódzkim, katowickim, krakowskim i bielskim oraz w woj. poznańskim, w których na wsi w tej grupie wieku przypadało na 100 mężczyzn 91 i więcej kobiet (ryc. 9).

Badanie stopnia feminizacji ludności w skali gmin, wykazało dużo większe rozpiętości w wielkości współczynnika i jego zróżnicowaniu przestrzennym. Niskim współczynnikiem feminizacji ludności wiejskiej w wieku 20-39 lat, kształtującym się poniżej średniej krajowej dla wsi, cechowało się ponad 2/5 gmin kraju, natomiast względnie wysokim niecałe 30% gmin, przy czym w co dziesiątej gminie (10,8%) liczba kobiet była zbliżona do liczby mężczyzn (95-100K/100M) lub bardzo rzadko (2,7% gmin), znacznie ją przewyższała. W pozostałych około 30% gmin liczba kobiet (85-90) przypadająca na 100 mężczyzn oscylowała około odpowiedniej średniej krajowej.

Zróżnicowanie przestrzenne gmin pod względem wielkości współczynnika feminizacji ludności wiejskiej w wieku 20-39 lat jak i powiększonym o dwa roczniki młodsze (18-19 lat), tzn. w wieku 18-39 lat (tab. 5) w ogólnych zarysach było podobne jak rozpatrywane w skali województw, przy czym gminy o stosunkowo wyższych współczynnikach koncentrowały się na obrzeżach miast, w stopniu zbliżonym do ich wielkości i rangi gospodarczej w danym regionie i w kraju.

Tabela 5. Współczynnik feminizacji ludności wiejskiej w wieku 18-39 lat i 20-39 lat w 1993 r.

18-39 lat		20-39 lat	
Liczba kobiet/100mężczyzn	gminy (%)	Liczba kobiet/100 mężczyzn	gminy (%)
50-80	16,7	do 70	2,8
80-85	22,9	70-80	15,5
85-90	30,0	80-85	22,2
90-100	28,2	85-90	29,8
100-135	2,2	90-95	18,8
		95-100	8,2
		100 i więcej	2,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Polska wieś. Wybrane dane o gminach*, 1995, GUS, Warszawa, s. 18, *Rocznik Statystyczny 1994*, GUS, Warszawa.

Gminy o skrajnych wielkościach współczynnika, a więc z około dwukrotnie mniejszą liczbą kobiet niż mężczyzn w wieku 20-39 lat (53K/100M) występowały w woj. białostockim (gm. Czyże) i w ostrołęckim (gm. Czarnia), a ze stosunkowo największą liczbą kobiet, wynoszącą 130 na 100 mężczyzn w tej grupie wiekowej - w najmniejszej gminie kraju - Jejkowice (woj. katowickie). Bardzo dużym współczynnikiem feminizacji 126K/100M cechowała się też najslabiej zaludniona gmina kraju - Nowe Warpno (woj. szczecińskie).

Charakterystyka przestrzennego zróżnicowania gęstości zaludnienia wsi, stopnia starości i struktury płci jej ludności, winna ułatwić przestrzenną analizę struktury wieku ludności wiejskiej, w aspekcie aktualnych (ludność w wieku produkcyjnym) i potencjalnych zasobów pracy (ludność w wieku przedprodukcyjnym) oraz z punktu widzenia obciążeń społecznych (ludność w wieku poprodukcyjnym).

Dane w tabeli 6 wskazują na zmniejszanie się na wsi, szczególnie po 1990 r., udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym na korzyść wzrostu udziału ludności w wieku poprodukcyjnym. Udział zaś ludności w wieku produkcyjnym w drugiej połowie lat osiemdziesiątych nieznacznie się zmniejszył, ale w latach dziewięćdziesiątych wzrósł do stanu wyjściowego, tzn. do 54,9%.

Tabela 6. Struktura wieku ludności wiejskiej (%) w latach 1980-1995

Wiek	Rok					
	1980	1985	1990	1993	1994	1995
przedprodukcyjny	31,5	31,1	30,9	30,3	30,0	29,7
produkcyjny	54,9	54,9	54,4	54,5	54,7	54,9
poprodukcyjny	13,6	14,0	14,7	15,2	15,3	15,4
ogółem (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
liczba osób (tys.)	14 756	14 855	14 519	14 697	14 717	14 733

Źródło: Roczniki Statystyczne GUS.

Ludność w wieku 65 lat i więcej stanowi podstawowy trzon ludności w wieku poprodukcyjnym, na którą składają się ponadto kobiety w wieku 60-64 lat. Ludność w wieku poprodukcyjnym zamieszkująca wieś liczyła w 1995 r. 2269 tys. osób, tj. 15,4% mieszkańców wsi, w tym tylko 5% stanowili mężczyźni, czyli wśród tej grupy ludności było ponad dwa razy więcej kobiet niż mężczyzn (wśród ludności miejskiej w wieku poprodukcyjnym, kobiet było jeszcze więcej). Ludność w wieku przedprodukcyjnym, tj. do 17 lat, liczyła 4372 tys. osób, czyli 29,7% ludności wiejskiej, w tym ponad połowę stanowili mężczyźni, a nieco mniej kobiety. Na podkreślenie zasługuje fakt (Stasiak, Zgliński 1997), że w latach 1980-1995 liczba młodzieży wiejskiej w wieku przedprodukcyjnym zmniejszyła się o prawie 275 tys. osób, tj. o około 6%. Więcej niż połowę mieszkańców wsi (8092 tys., tj. 54,9%) w 1995 r. stanowiła ludność w wieku produkcyjnym, w której liczebnie znacznie (29,8%) przeważali mężczyźni nad kobietami (25,1%). Wśród odpowiedniej grupy ludności miejskiej proporcje te były bardziej zrównoważone.

Jak każde z badanych zagadnień tak i struktura ludności według poszczególnych trzech grup wiekowych wykazywała duże zróżnicowanie przestrzenne. I tak, np. w 1993 r. odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym wahał się w poszczególnych gminach od 16 do 42%. Był on znacznie niższy od przeciętnego na obszarach wiejskich kraju w ponad 1/3 liczby gmin (34,8%), również w ponad 1/3 gmin (36,8%) oscylował (29-32%) wokół odsetka średniego, a w pozostałych gminach był od niego znacznie wyższy, dochodząc w 90 gminach do 35-42% mieszkańców wsi. Wsie z tak dużym udziałem ludności młodej występowały na dwóch krańcach Polski - Pogórzu Karpackim i Pomorzu Gdańskim, rozszerzając się na większość gmin mazurskich i Pomorza Zachodniego. Niski udział dzieci i młodzieży cechowały ludność wschodnich, aż po Ziemię Przemyską, i środkowych, sięgając na południe po Śląsk Górny i Opolski.

Niemal negatywem rozmieszczenia wielkości udziału ludności najmłodszej jest przestrzenne rozmieszczenie wielkości udziału ludności w wieku poprodukcyjnym. Jedynie w zasięgu oddziaływania Aglomeracji Górnośląskiej i Warszawskiej, udział tej grupy ludności jest również względnie niski, analogicznie jak ludności grupy przedprodukcyjnej. Tak więc, najmniejszym udziałem (3-14%) ludności w wieku poprodukcyjnym cechowało się blisko 3/5 gmin kraju (tab. 7), na ogół o wysokim udziale ludności młodej. Bardzo wysoki odsetek (20-

33%) ludzi w podeszłym wieku występował częściej niż w co dziesiątej gminie. Gminy te na ogół charakteryzował mały udział ludzi młodych. Jedynie w 28,5% gmin odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym był zbliżony (14-17%) do średniego na obszarach wiejskich kraju.

Udział ludności w wieku produkcyjnym na wsi jest dość stabilny. Przeciętnie więcej niż co drugi mieszkaniec wsi (54,5%) jest w tym wieku. Jednak prawie w 30% gmin odsetek ludności w wieku produkcyjnym był (w 1993 r.) znacznie niższy od przeciętnego. Dotyczyło to głównie wschodnich terenów kraju, z wyjątkiem słabo zasiedlonych gmin bieszczadzkich oraz podmiejskich. Natomiast częściej niż w co trzeciej gminie udział ludności wiejskiej w wieku produkcyjnym był wyższy od przeciętnego, w tym w co dziesiątej gminie wynosił on od 57 do 66%. Gminy takie występowały przede wszystkim wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych oraz na obrzeżach miast, a więc głównie w bardziej zurbanizowanej, zachodniej części kraju, sięgając na północnym wschodzie aż po Pojezierze Mazurskie oraz Bieszczadach.

Tabela 7. Gminy wg udziału (%) ludności wiejskiej w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym w 1993 r.

Ludność w wieku przedprodukcyjnym (%)	Gminy (%)	Ludność w wieku produkcyjnym (%)	Gminy (%)	Ludność w wieku poprodukcyjnym (%)	Gminy (%)
do 26	7,6	do 50	7,8	do 12	15,6
26-29	27,2	51-53	21,4	12-14	23,0
29-32	36,8	53-55	36,2	14-17	28,5
32-35	24,2	55-57	24,6	17-20	19,5
35 i więcej	4,2	57 i więcej	10,0	20 i więcej	13,4
Ogółem: 30,3	100,0	54,5	100,0	15,2	100,0

W tych gminach więc tkwią, modyfikowane gęstością zaludnienia, szczególnie w północnej części kraju, już zaangażowane lub wolne zasoby ludzi pracy. Natomiast odpowiednich zasobów w przyszłości można oczekiwać przede wszystkim na gęsto zaludnionych obszarach południowo-wschodnich, głównie Pogórza Karpackiego oraz Pomorza Gdańskiego, które to obszary cechują się także stosunkowo dużym przyrostem naturalnym ludności. Bardzo złożona struktura demograficzna, tak wiekowa jak i pod względem struktury płci, na obszarach środkowo-wschodnich Polski, może w przyszłości stwarzać jeszcze większe niż obecnie problemy społeczne, z racji głównie małego udziału ludzi młodych, dużego ludzi starych, w warunkach niedoinwestowania infrastrukturalnego wsi oraz małych miast, inercji społeczeństwa, dziedziczącego na ogół nie najlepsze wzorce aktywności społecznej i gospodarczej.

4. Przemiany struktury społeczno-zawodowej

Analiza zmian zaludnienia obszarów wiejskich i struktur demograficznych - wieku i płci zamieszkującej te obszary ludności, wykazała między innymi bardzo duże zróżnicowanie przestrzenne badanych zagadnień. Na większości obszarów ludność pod względem struktury wieku i płci różni się w sposób bardzo znaczący. Występują przeważnie obszary zamieszkane przez bardzo „młodą” lub bardzo „starą” ludność wiejską i sfeminizowane lub zmaskulinizowane, zwłaszcza w młodej grupie produkcyjnej, co sprawia, że tylko na niewielu obszarach struktura wieku i płci ludności jest zbliżona do odpowiednich przeciętnych struktur dla wsi kraju. Wynika to przede wszystkim ze zróżnicowania przestrzennego przyrostu naturalnego oraz procesów migracyjnych ludności, a więc, w konsekwencji ze zróżnicowania jej przyrostu rzeczywistego. Ten stan rzeczy wpływa i będzie wpływał w przyszłości na zróżnicowanie liczby i udziału ludności czynnej zawodowo i jej zatrudnienie.

Przez wszystkie lata powojenne, aż do 1990 r., przemiany struktury społecznej i zawodowej ludności wsi dokonywały się pod przemożnym wpływem, bezpośrednim lub pośrednim, procesów urbanizacyjnych i uprzemysłowienia kraju. Rozwój tych procesów zwiększał możliwości zatrudnienia zbędnych zasobów pracy w rolnictwie w innych działach gospodarki. Wynikiem tego było stałe zmniejszanie się w Polsce udziału ludności rolniczej, z 50% w 1950 r. i 23% w 1978 r. do 18% w 1988 r., czyli do mniej więcej średniego poziomu europejskiego w 1970 r. (Stoła 1992). Procesy urbanizacyjne i uprzemysłowienia miały jednak, z perspektywy ludności wiejskiej (i rolnictwa), obok skutków pozytywnych również negatywne (Borowicz 1993). Z jednej strony poprzez stymulowanie emigracji stałej i wahadłowej, zredukowały na wsi rezerwy siły roboczej lub ją zaktywizowały, a z drugiej, doprowadziły na wielu obszarach do zdeformowania struktur demograficznych wsi, co może ograniczać również możliwości aktywizacji gospodarczej tych obszarów.

Zmiany ustrojowe, a w ich następstwie strukturalne w gospodarce kraju po 1989 r. spowodowały zahamowanie emigracji stałej i wahadłowej ludności wiejskiej, a więc i zahamowanie negatywnych i pozytywnych jej skutków, a w konsekwencji przyczyniły się do powstania również nowych problemów, jak np. jawnego bezrobocia i nasilenia bezrobocia ukrytego w rolnictwie. Wszystkie te zagadnienia wiążą się ze strukturą społeczno-zawodową ludności wiejskiej. Zmieniała się ona w czasie i różnicowała przestrzennie. Jeszcze przed czterdziestu laty, zaledwie co piąty mieszkaniec wsi (w 1950 r. 3,1 mln, tj. 22,1%) utrzymywał się ze źródeł pozarolniczych (Stasiak 1977). Przez następne lata liczba i udział ludności nierolniczej (w 1960 r. 4,7 mln, tj. 30,5%, w 1970 r. 6,6 mln, tj. 42,5%) stale wzrastały i w 1988 r. już 3 spośród 5 mieszkańców wsi utrzymywało się ze źródeł nierolniczych (8931,3 tys. osób, tj. 61%). Wzrost udziału ludności pozarolniczej na wsi był w znacznym stopniu wynikiem wzrostu, po wprowadzeniu rent i emerytur dla rolników, tzw. niezarobkowej liczby ludności. Jej udział w ogólnej liczbie ludności wiejskiej wzrósł w latach 1978-1988 z 11 do 20% (z 1,6 do 2,9 mln osób), a w liczbie pozarolniczej ludności wiejskiej z 22 do 33%. Ludność „niezarobkowa” składała się głównie z emerytów i rencistów, którzy

razem stanowili w 1978 r. 94%, a w 1988 r. 83% tej ludności mieszkającej na wsi (Gołębowska 1997). Tak więc wśród ludności pozarolniczej tylko około 2/3 (6020 tys. osób) utrzymywało się z pracy, a pozostała około 1/3 ze źródeł niezarobkowych.

Wzrost liczby ludności utrzymującej się za źródeł pozarolniczych był przestrzennie zróżnicowany, co miało wpływ na zróżnicowanie udziału tej ludności w zaludnieniu wsi (tab. 8). Najniższy udział, na ogół poniżej 30-40%, występował na terenach północno-wschodnich, od woj. suwalskiego po woj. zamojskie oraz na terenach południowej Kielecczyny, północnego Mazowsza, Niziny Pruskiej. W latach osiemdziesiątych, względny wzrost udziału ludności pozarolniczej na tych terenach był wynikiem raczej zmniejszania się ogólnego zaludnienia, w tym przede wszystkim ludności rolniczej, w wyniku jej emigracji ze wsi oraz wzrostu liczby ludności utrzymującej się z emerytur i rent, niż wzrostu liczby utrzymujących się z pracy w zawodach pozarolniczych.

Obszary o najwyższym udziale ludności nierolniczej, wynoszącym powyżej 70-80%, występowały przede wszystkim w zasięgu oddziaływania aglomeracji miejskich (GOP-u, Warszawy, Trójmiasta) i okręgów przemysłowych (Staropolskiego, Tarnobrzskiego itd.) oraz na obszarach południowych, sięgając na zachodzie do Zielonej Góry, a na wschodzie do Krosna.

Zróżnicowanie przestrzenne wielkości udziału ludności pozarolniczej odzwierciedlało się w koncentracji gmin o najwyższych udziałach w innych województwach, niż o udziałach najniższych. Wyjątek stanowiło woj. kieleckie, w którym występowały stosunkowo licznie jedne i drugie gminy. Gmin o najniższych (poniżej 40%) udziałach ludności pozarolniczej było najwięcej, ponad 2/3 ogólnej ich liczby (223), w województwach północno-wschodnich, w kolejności: łomżyńskim, białostockim, zamojskim, suwalskim, ostrołęckim, siedleckim oraz w województwach środkowych - radomskim i kieleckim. Gmin o najwyższych udziałach (powyżej 80%) tej ludności było najwięcej, bo też około 2/3 ogólnej ich liczby (203) w województwach: katowickim, bielskim, opolskim, kieleckim, częstochowskim, krośnieńskim, zielonogórskim i st. warszawskim. W porównaniu ze stanem w 1978 r. zwracał uwagę ponad trzykrotny spadek do 1988 r. liczby województw o stosunkowo dużej liczbie gmin, cechujących się niskimi udziałami ludności pozarolniczej i prawie brak zmian w liczbie województw, skupiających gminy z bardzo wysokimi odsetkami tej ludności. Oznaczało to, że procesy społeczno-zawodowej urbanizacji wsi wraz ze wzrostem udziału ludności „niezarobkowej” objęły największe obszary i cechowało je największe tempo wzrostu na terenach, charakteryzujących się dotychczas dużym udziałem ludności rolniczej. Na obszarach zaś silnie zurbanizowanych (ponad 80% ludności pozarolniczej) procesy te były na ogół bardziej umiarkowane.

Wśród ludności wiejskiej zawodowo czynnej w 1988 r. (7,7 mln) poza rolnictwem pracowało 43,9%, z czego ponad połowa (22,7%) zatrudniona była w przemyśle i budownictwie. Znacznie mniejsze udziały w ogólnej liczbie zawodowo czynnych przypadły na zatrudnionych w komunikacji i handlu (po około 5%), oświacie i wychowaniu (mniej niż 4%), ochronie zdrowia i kulturze fizycznej (poniżej 3%).

Tabela 8. Liczba gmin według udziału ludności pozarolniczej (%) w 1988 r.

Województwo	<30	30-40	40-50	50-60	60-70	70-80	>80
warszawskie	0	0	1	6	8	13	8
białkopodlaskie	0	3	22	8	2	1	0
białostockie	3	16	10	7	8	2	3
bielskie	0	0	0	0	2	12	33
bydgoskie	0	2	12	21	10	7	3
chełmskie	0	1	10	8	5	2	0
ciechanowskie	0	8	21	12	4	1	0
częstochockie	0	0	6	9	16	10	11
elbląskie	0	1	20	12	1	3	0
gdańskie	0	0	5	15	14	8	3
gorzowskie	0	1	6	8	21	2	0
jeleniogórskie	0	0	0	0	8	10	10
kaliskie	0	0	10	29	13	3	0
katowickie	0	0	1	0	2	8	37
kieleckie	1	9	15	7	16	10	12
konińskie	0	3	10	15	12	3	0
koszalińskie	0	2	12	14	4	2	1
krakowskie	0	1	7	4	6	9	11
krośnieńskie	0	0	2	4	12	14	7
legnickie	0	0	3	9	14	5	0
leszczyńskie	0	2	12	13	3	0	0
lubelskie	0	8	18	19	15	3	0
łomżyńskie	10	20	9	1	0	0	0
łódzkie	0	0	1	5	4	0	1
nowosądeckie	0	0	6	14	12	10	1
olsztyńskie	0	7	11	16	10	4	0
opolskie	0	0	7	13	12	14	15
ostrołęckie	0	12	14	6	3	4	0
piłskie	0	2	4	12	12	6	0
piotrkowskie	0	1	11	14	10	12	3
płockie	1	7	19	11	3	2	0
poznańskie	0	3	15	22	9	4	4
przemyskie	0	3	4	15	10	3	0
radomskie	6	9	15	10	7	12	2
rzeszowskie	0	0	2	8	17	12	3
siedleckie	0	12	27	15	6	6	0
sieradzkie	0	3	16	12	6	2	1
skierniewickie	1	6	7	9	9	4	1
słupskie	0	0	7	16	4	4	0
suwalskie	3	13	13	13	1	0	0
szczecińskie	0	8	20	8	9	2	4
tarnobrzeskie	1	6	11	9	12	10	3
tarnowskie	0	1	4	14	11	10	4
toruńskie	0	4	23	10	2	1	1
wałbrzyskie	0	0	0	4	8	9	9
wrocławskie	0	4	18	10	6	0	0
wrocławskie	0	0	4	13	9	10	1
zamojskie	1	18	16	10	5	0	1
zielonogórskie	0	0	1	6	16	17	10
Ogółem gmin	27	196	488	516	409	282	203

Zródło: W. Stola, 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dok. Geogr. 3, s. 38.

W podstawowych funkcjach produkcyjnych obszarów wiejskich, a więc w rolnictwie (56,1%), przemyśle (17,9%), budownictwie (4,8%) i leśnictwie (1,1%) zatrudnionych było łącznie 4/5 ludności zawodowo czynnej wsi, nie licząc około 10% pracujących w innych działach gospodarki narodowej, zaliczanych do produkcji materialnej (transportie, łączności, handlu). Drugą po rolnictwie, wiodącą funkcją obszarów wiejskich Polski był więc przemysł. Dotyczyło to szczególnie obszarów, na których udział zatrudnionych w przemyśle (i budownictwie) był wysoki i wynosił 30% i więcej zawodowo czynnych mieszkańców gmin. Tak silnie rozwiniętymi funkcjami przemysłowymi cechowała się co piąta gmina kraju (18%). Występowały one przede wszystkim na terenach południowo-zachodnich, poczynając od woj. bielskiego przez katowickie, częstochowskie, Wałbrzyski Okręg Przemysłowy, po woj. jeleniogórskie i Legnicko-Głogowski Okręg Przemysłowy. Stosunkowo dużo gmin o tak wysokim udziale zatrudnionych w przemyśle występowało też w zasięgu oddziaływania innych okręgów przemysłowych, jak np. Staropolskiego, Tarnobrzeskiego, Bełchatowskiego oraz aglomeracji miejskich, zwłaszcza Warszawy i Krakowa. Spośród tych gmin stosunkowo najwyższym zatrudnieniem w przemyśle (i budownictwie), wynoszącym wówczas powyżej 40%, cechowało się 117. Ponad połowa z nich położona była w granicach województw: katowickiego, bielskiego i opolskiego.

Gmin o stosunkowo niskim udziale zatrudnionych w przemyśle (i budownictwie), poniżej 20% ogółu zawodowo czynnych, było w kraju 53% (1988 r.), przy czym w co siódmej gminie udział ten wynosił poniżej 10%. Większość spośród tych gmin występowała w województwach: łomżyńskim, białostockim, zamojskim, suwalskim, białkopodlaskim, kieleckim i siedleckim. Rozwój funkcji przemysłowych na obszarach wiejskich, mierzony wielkością udziału zatrudnionych w przemyśle w stosunku do czynnych zawodowo, był więc najmniejszy na terenach północno-wschodnich aż po Zamojszczyznę, a także na północnym Mazowszu i Zachodnim Pomorzu oraz w południowych gminach Kielecczyny.

Około 70% wiejskiej ludności czynnej zawodowo poza rolnictwem pracowało w 1988 r. poza miejscem zamieszkania. Dotyczyło to przede wszystkim zatrudnionych w przemyśle, budownictwie i transporcie. Na przykład w zakładach przemysłowych zlokalizowanych na obszarach wiejskich, stanowiących wówczas około 30% zakładów przemysłowych kraju, pracowała zaledwie 1/3 spośród zatrudnionej w przemyśle ludności wiejskiej. Różnica między liczbą zawodowo czynnych poza rolnictwem mieszkańców wsi a liczbą pracujących poza rolnictwem na obszarach wiejskich wskazuje, że pod koniec lat osiemdziesiątych silnie były rozwinięte dojazdy do pracy, przeważnie do ośrodków miejsko-przemysłowych.

Ludność wiejska utrzymująca się z rolnictwa mieszka na ogół w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego (powyżej 1 ha użytków rolnych), czyli w gospodarstwach chłopskich. W gospodarstwach tych w 1988 r. żyło 54,2% (7975,2 tys.) mieszkańców wsi, nazywanych ludnością chłopską (Andrychowicz 1993). Pozostałe 45,8% (6728,8 tys.) ludności wsi mieszkało w pozachłopskich gospodarstwach domowych, przy czym 36,1% w gospodarstwach bezrolnych i 9,7% w gospodarstwach z użytkownikiem działki rolnej (poniżej 1 ha).

Wielkość udziału ludności pozachłopskiej w ogólnej liczbie ludności wsi wahała się od 19,1% w woj. łomżyńskim do 74,1% w woj. koszalińskim. Ludność pozachłopska stanowiła ponad połowę mieszkańców wsi w 21 województwach, głównie północnych i zachodnich, od woj. olsztyńskiego po bielskie oraz w woj. warszawskim i łódzkim. W większości z nich (w 16 województwach) udział tej ludności przekraczał 60% ludności wiejskiej. Natomiast bardzo niskimi udziałami, poniżej 30% ludności pozachłopskiej, cechowało się 6 województw środkowo-wschodnich: białkopodlaskie, łomżyńskie, przemyskie, sieradzkie, tarnobrzeskie i zamojskie.

Gdyby działki rolne o powierzchni 0,5-1,0 ha uważać za gospodarstwa rolne, tak jak to miało miejsce w 1988 r., to wówczas liczba ludności chłopskiej byłaby większa, a pozachłopskiej odpowiednio mniejsza (5980 tys.). Liczba województw z bardzo niskim udziałem ludności pozachłopskiej wynosiłaby 16, obejmując prawie wszystkie województwa środkowo-wschodnie, z wyjątkiem chełmskiego i suwalskiego, a z udziałem bardzo dużym (60% i więcej) zmniejszyłaby się o połowę, czyli do 8 województw, głównie północnych.

Udział ludności pozachłopskiej w ogólnym zaludnieniu wsi wg B. Andrychowicz (1993) był silnie skorelowany z udziałem tzw. uspołecznionych użytków rolnych oraz stopniem urbanizacji województw. Miasta stymulowały dojazdy do pracy ludności z terenów wiejskich i hamowały jej emigrację definitywną. Ponadto ważną rolę odgrywała też struktura rolnictwa indywidualnego, zwłaszcza liczba małych jednostek produkcyjnych nie kwalifikujących się do grupy gospodarstw rolnych. Ludność zamieszkała w gospodarstwach domowych użytkowników tych działek, jak też użytkowników obszarowo małych gospodarstw rolnych, w dużo większym stopniu czerpała środki utrzymania spoza rolnictwa niż ludność chłopska zamieszkująca w gospodarstwach domowych użytkowników gospodarstw większych.

W strukturze ludności pozachłopskich gospodarstw domowych, największy udział (55,8%) przypadł na utrzymujących się głównie z pracy poza rolnictwem, na ogół w miastach a następnie na utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (21,9%), przede wszystkim z emerytur (12,0%) i rent (9,2%) oraz z pracy w rolnictwie uspołecznionym (20,7%), głównie państwowym (16,2%). Pozostały, niewielki odsetek (1,6%) ludności pozachłopskiej utrzymywał się z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych.

Największy udział utrzymujących się z pracy w pozarolniczych działkach gospodarki występował w silnie zurbanizowanych lub o rozdrobnionej strukturze agrarnej województwach południowych oraz na terenach pozostających w zasięgu bezpośredniego wpływu aglomeracji miejskich i okręgów przemysłowych. Ludność ta wraz z dwuzawodową ludnością chłopsko-robotniczą stanowiła trzon dojeżdżających do pracy poza miejsce zamieszkania. Najmniejszy zaś udział utrzymującej się z pracy poza rolnictwem ludności chłopskiej, podobnie jak pozachłopskiej, występował na środkowo-wschodnich terenach kraju, cechujących się bardzo dużym udziałem ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych, tzn. głównie z emerytur i rent. Również na terenach północno-wschodnich i północno-zachodnich kraju, na których bardzo duży odsetek ludności pozachłopskiej

utrzymywał się z pracy w rolnictwie państwowym, udział utrzymujących się głównie z pracy poza rolnictwem był niski.

Zróznicowanie przestrzenne struktury społecznej i zawodowej ludności wiejskiej w okresie poprzedzającym przemiany restrukturyzacyjne w gospodarce kraju mają niewątpliwie duży wpływ na charakter i skutki tych przemian, zwłaszcza społeczno-zawodowych, w odniesieniu do obszarów wiejskich. Chodzi tu szczególnie o zróznicowanie przestrzenne nasilenia nowopowstałych problemów, np. jawnego bezrobocia, których rozwiązywanie będzie wymagało przemian w przestrzennym zagospodarowaniu tych obszarów.

Wyniki badań niektórych zagadnień społeczno-zawodowych ludności wiejskiej w latach 1994-1995, na dobór których miała wpływ dostępność odpowiednich danych statystycznych potwierdzają, że na przemiany tych zagadnień miało duży wpływ dotychczasowe zagospodarowanie obszarów wiejskich i struktura społeczno-zawodowa zamieszkującej je ludności.

Przede wszystkim należy podkreślić, że w okresie przemian restrukturyzacyjnych gospodarki Polski, zaznaczyła się tendencja niewielkiego wzrostu zaludnienia wsi, głównie w wyniku zahamowania procesu emigracji do miast i dodatniego salda migracji czasowej na wieś.

W wyniku zachodzących na szeroką skalę przemian w sferze społeczno-gospodarczej kraju, zmieniła się także aktywność zawodowa i struktura źródeł utrzymania ludności wiejskiej. O ile w 1988 r. wśród nierolniczej ludności wsi udział czynnych zawodowo pokrywał się w zasadzie z udziałem osób pracujących (Sikorska 1993), to w parę lat później w wyniku bezrobocia i uznawania bezrobotnych za czynnych zawodowo ogólna ich liczba zaczęła znacznie się różnić od liczby osób pracujących. Na przykład w 1992 r. czynni zawodowo stanowili 67,4% nierolniczej ludności wiejskiej w wieku produkcyjnym, a pracujący tylko 52,3% tej ludności. Pozostałe 15,1% stanowili bezrobotni. Bezrobocie było jedną z głównych przyczyn zmniejszania wśród ludności wiejskiej liczby osób pracujących, która w 1988 r. wynosiła 7,7 mln a w 1995 r. tylko 6,0 mln osób¹.

Dla ponad połowy (51,5%) pracującej ludności wiejskiej w 1995 r. (5951 tys. osób) głównym miejscem pracy było rolnictwo (3065 tys.), w dominującej części (49,3% ogółu pracujących) sektora prywatnego, w postaci głównie indywidualnych gospodarstw, gdyż członkowie spółdzielni produkcji rolniczej stanowili zaledwie 1,4% zatrudnionych w rolnictwie. Ponadto 130 tys. osób pracowało w rolnictwie publicznym, czyli praktycznie w państwowym, w którym w 1988 r. zatrudnionych było 935 tys. osób (Wiatrak 1996).

W latach 1988-1995, licząc według głównego miejsca pracy, zmniejszyła się więc bardzo, bo o ponad 30%, liczba ludności wiejskiej pracującej w rolnictwie. Dotyczyło to przede wszystkim sektora publicznego, w którym na skutek upadłości i restrukturyzacji byłych państwowych gospodarstw rolnych większość pracowników pozostała bez pracy.

¹ Różnice w liczbie pracujących wynikają też częściowo z innego sposobu liczenia zatrudnienia w NSP (1988) i BAEL (1995)

W sektorze prywatnym duża różnica między liczbą pracujących głównie w rolnictwie w 1988 r. (4069 tys.) i w 1995 r. (2935 tys.) wynika częściowo z innego sposobu obliczania zatrudnienia w tych latach i zmniejszenia liczby gospodarstw rolnych, a więc i liczby związanej z nimi ludności. Główną jednak przyczyną był spadek zatrudnienia w chłopskim rolnictwie chociaż dla dużej części ludności dwuzawodowej, która utraciła pracę poza rolnictwem, pozostała praca tylko w rolnictwie. Formalny spadek zatrudnienia w tym okresie wynikał przede wszystkim z dużego wzrostu, wynoszącego 865,8 tys. osób, korzystających z emerytur i rent z Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego. Stan zatrudnienia w rolnictwie został więc pomniejszony o liczbę tych osób pomimo, że większość z nich nadal pracowała w gospodarstwach rolnych. Formalnie jednak stanowili ludność pozarolniczą (Michna 1996).

Zmniejszyła się też wśród pracującej ludności wiejskiej liczba zatrudnionych poza rolnictwem, z 3401 tys. w 1988 r. do 2886 tys. osób w 1995 r., przy czym dotyczyło to tylko sektora publicznego, gdyż liczba pracujących w pozarolniczym sektorze prywatnym wzrosła w tym okresie z 260 tys. do 1363 tys. osób. Było to wynikiem powstawania nowych przedsiębiorstw prywatnych, prowadzących działalność rolniczo-przetwórczą, usługową i handlową. P. Wiatrak (1996 s. 278) podkreśla, *"że ponad 31% przedsiębiorstw pozarolniczych na wsi w 1994 r. prowadzonych było przez ludność z prywatnych gospodarstw rolniczych"*.

Na wielkość zatrudnienia w rolnictwie i poza nim, duży wpływ miały na wsi zmiany struktury zatrudnienia ludności zamieszkującej z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, czyli ludności chłopskiej oraz jej udziału wśród mieszkańców wsi. Z kolei zmiany tego udziału zależą w dużym stopniu od zmiany liczby gospodarstw rolnych. W ciągu badanych lat, ich liczba zmniejszyła się, szczególnie po uznaniu byłych gospodarstw o areale użytków rolnych od 0,5 do 1 ha (ponad 400 tys.) za działki rolne. Według GUS (1995 r.), udział ludności chłopskiej w okresie 1988-1994 zmniejszył się o 0,2%, a wzrósł odpowiednio na wsi udział ludności pozachłopskiej (z 45,8 do 46,0%). Znacznie bardziej wzrosły rozpiętości regionalne pomiędzy najmniejszym (18% w woj. łomżyńskim) i największym (74% w woj. koszalińskim) udziałem ludności pozachłopskiej, a więc i chłopskiej w liczbie ludności wiejskiej. Pomimo to, rozkład przestrzenny rejonów o niskich i wysokich udziałach tej ludności prawie się nie zmienił.

W 1988 r. w 21 województwach odsetek ludności pozachłopskiej na wsi przewyższał odsetek ludności chłopskiej. W latach następnych, spośród tych województw tylko w woj. łódzkim spadek udziału ludności pozachłopskiej na wsi był na tyle duży, że w 1994 r. był większy (53,9%) od niego udział ludności chłopskiej. Nadal jednak w 16 województwach, głównie południowo- i północno-zachodnich, na 10 mieszkańców wsi więcej niż 6-7 mieszkało poza gospodarstwami domowymi z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Wiązało się to ze stopniem urbanizacji społeczno-zawodowej ludności wiejskiej oraz wielkością udziału rolnictwa państwowego.

Znacznie bardziej zmieniła się sytuacja pod względem zasięgu obszarów o najniższych udziałach (poniżej 30%) ludności pozachłopskiej. Obszary te rozszerzyły swój zasięg z 6 do

10 województw środkowo-wschodnich (ryc. 10), o dominacji rolnictwa indywidualnego i dużym udziale ludności w wieku poprodukcyjnym. We wsiach tych województw był więc bardzo duży, i wzrósł, udział ludności chłopskiej (max. w woj. łomżyńskim do 82%), a mały żyjącej w domowych gospodarstwach bezrolnych i w gospodarstwach z użytkownikiem działki rolnej.

Liczba ludności zamieszkującej z użytkownikiem prywatnego gospodarstwa rolnego czyli ludności chłopskiej wynosiła w 1988 r. 7975,2 tys. a w 1994 r. 7925,3 tys. osób, czyli nieco się zmniejszyła (o 0,6%). Natomiast wśród tej ludności liczba pracujących była w 1994 r. nieznacznie wyższa (o 0,3%) niż w 1988 r. i wynosiła 4766,9 tys. Należy zaznaczyć, że na niektórych terenach, położonych w zasięgu wpływu aglomeracji miejskich lub okręgów przemysłowych, wzrost liczby pracującej ludności chłopskiej był na ogół znaczniejszy, przekraczający o 4% stan z 1988 r., a w woj. łódzkim odpowiednio aż o 16,1% i warszawskim o 34,5% (max). Na terenach zaś województw północnych i zachodnich, liczba pracujących, zamieszkujących w prywatnych gospodarstwach rolnych, zmniejszyła się, w tym najbardziej, bo o około 7-8% stanu z 1988 r., w województwach: gorzowskim, koszalińskim, opolskim, zielonogórskim i jeleniogórskim.

Jeszcze większe zmiany wystąpiły w okresie 1988-1994 w strukturze zatrudnienia ludności chłopskiej i przestrzennym zróżnicowaniu tej struktury. Przede wszystkim wzrósł bardzo, bo o 13,5% (1988 r.=100, 1994 r. - 113,5) udział zatrudnionych wyłącznie w swoim gospodarstwie rolnym i w 1994 r. wynosił 74% ogółu pracujących, zamieszkujących te gospodarstwa. Odbyło się to przede wszystkim kosztem pracujących dotychczas wyłącznie poza własnym gospodarstwem. Liczba tych pracujących zmniejszyła się prawie o połowę (o 47,5%) i w 1994 r. stanowili oni zaledwie 6% pracujących, zamieszkujących w prywatnych gospodarstwach rolnych. Zmniejszyła się również liczba ludności dwuzawodowej (o 11,7%) i ludność ta, zatrudniona we własnym gospodarstwie i poza nim, stanowiła tylko 20% ogółu pracującej ludności chłopskiej.

Liczba ludności zatrudnionej wyłącznie w swoim gospodarstwie rolnym wzrosła we wszystkich województwach, ale w stopniu bardzo zróżnicowanym. Stosunkowo najbardziej, o ponad 2/5 (42,2%) w woj. warszawskim, a następnie o ponad 1/5 w niektórych województwach południowo-wschodnich: rzeszowskim, krośnieńskim, bielskim i przemyskim. Województwa te w latach osiemdziesiątych cechowały się dużą liczbą ludności dojeżdżającej do pracy, której znaczna część na skutek utraty zatrudnienia poza rolnictwem, powiększyła liczbę „pracujących” wyłącznie w swoim gospodarstwie i niewykorzystane zasoby pracy w rolnictwie. Najmniejszy wzrost liczby zatrudnionych tylko we własnych gospodarstwach wystąpił w województwach północno-wschodnich (min. w woj. łomżyńskim 0,3%) oraz na Pomorzu Zachodnim (ryc. 11).

Przestrzenne zróżnicowanie wzrostu liczby ludności pracującej wyłącznie we własnych gospodarstwach rolnych wpłynęło nieco na złagodzenie różnic między terenami o stosunkowo dużym i małym udziale tej ludności. Wysokie odsetki zatrudnionych wyłącznie w swoich gospodarstwach występują na terenach, rozciągających się od wschodniej Wielkopolski przez Kujawy, Warmię i Mazury po Suwalszczyznę i Białostocczyznę (ryc. 12),

a więc na terenach, cechujących się stosunkowo dużymi gospodarstwami rolnymi i na ogół niskim stopniem urbanizacji. Niskie udziały pracujących wyłącznie w swoich gospodarstwach występują nadal na terenach południowych kraju oraz w woj. warszawskim i łódzkim, chociaż wzrost liczby tych pracujących był tam bardzo duży.

We wszystkich województwach zmniejszyła się w latach 1988-1994 liczba pracujących wyłącznie poza zamieszkiwanymi gospodarstwami rolnymi. O ile w skali kraju mniej więcej co drugi spośród pracujących utracił zatrudnienie poza własnym gospodarstwem, to w województwach: przemyskim, krośnieńskim, bielskim, tarnobrzeskim i wałbrzyskim odpowiednio około 7 spośród 10 uprzednio pracujących. Najmniej zaś zmniejszyła się liczba pracujących wyłącznie poza własnymi gospodarstwami - w woj. łódzkim (w 1994 r. 91,8% stanu z 1988 r.), warszawskim (odpowiednio 88,0) i w poznańskim (odpowiednio 75,0) oraz w województwach o niskich udziałach tej ludności w końcu lat osiemdziesiątych (ryc. 13).

Utrata pracy poza rolnictwem przez znaczną część ludności chłopskiej, w stopniu bardzo zróżnicowanym przestrzennie, spotęgowała zmniejszenie udziału (do 6%) zatrudnionych wyłącznie poza własnym gospodarstwem w liczbie pracującej ludności chłopskiej oraz duże zróżnicowanie wielkości tego udziału na terenie kraju. Wahał się on w 1994 r. od 3,4% w woj. zamojskim do 12,7% w woj. wrocławskim. Stosunkowo dużym odsetkiem (powyżej 8%) pracujących wyłącznie poza własnym gospodarstwem cechowała się zachodnia część kraju oraz woj. warszawskie i łódzkie, a niskimi, poniżej 5%, wschodnie województwa przygraniczne i niektóre środkowo-wschodnie (ryc. 14). Przestrzenny obraz tego zróżnicowania był więc zbliżony do zróżnicowania udziału ludności pozachłopskiej na wsi (ryc. 10).

Z kolei, zmiany liczby ludności dwuzawodowej, tzn. łączącej pracę w gospodarstwie i poza nim, były bardziej złożone i przestrzennie zróżnicowane. W jednych województwach, zwłaszcza z aglomeracjami miejskimi i silnie rozwijającą się przedsiębiorczością, tworzącą nowe miejsca pracy także na terenach wiejskich, liczba tej ludności rosła, przy czym najbardziej w woj. warszawskim i w łódzkim, osiągając w 1994 r. stan (odpowiednio 150,7 i 146,3) o około połowę wyższy niż w 1988 r. (100,0).

W innych zaś województwach, liczba ludności dwuzawodowej na ogół zmniejszyła się, w tym najbardziej, o około 1/4 stanu z 1988 r. w województwach południowo-wschodnich, które wówczas cechowały się dużym udziałem tej ludności (ryc. 15). Tracąc pracę poza rolnictwem, ludność ta powiększała liczbę formalnie pracujących wyłącznie w swoim gospodarstwie, a faktycznie ukryte bezrobocie w rolnictwie.

Pomimo zmniejszenia liczby ludności dwuzawodowej, przestrzenny obraz jej udziału wśród ludności pracującej zamieszkującej w prywatnych gospodarstwach rolnych nie uległ większej zmianie. Nadal dużymi odsetkami (powyżej 25-30%) ludności dwuzawodowej cechowały się południowe tereny kraju, zwłaszcza w zasięgu wpływu Aglomeracji Górnośląskiej oraz we wschodniej Małopolsce gdzie istnieje duże rozdrobnienie gospodarstw rolnych. Znaczny odsetek (20-25%) ludności dwuzawodowej wśród ludności chłopskiej występował też w silnie zurbanizowanych województwach południowo-zachodnich oraz w innych, z dużymi aglomeracjami miejskimi lub z okręgami przemysłowymi. Najniższe zaś

udziały (poniżej 10-15%) tej grupy ludności występowały na terenach północno-wschodnich, sięgając w kierunku środkowo-zachodnim aż po woj. leszczyńskie, tzn. na terenach słabiej zurbanizowanych i o dużym udziale wśród ludności chłopskiej pracujących wyłącznie w swoim gospodarstwie rolnym (ryc. 16).

Struktura zatrudnienia według trzech wyróżnionych grup ludności zamieszkującej w prywatnych gospodarstwach rolnych, zależy w dużym stopniu od struktury wielkościowej tych gospodarstw. Świadczy o tym na przykład fakt, że z gospodarstw bardzo małych (poniżej 2 ha w 1988 r.) aż 22,7% pracujących zatrudnionych było poza gospodarstwem, a z dużych (powyżej 10 ha) odpowiednio tylko 8,7%. Odwrotnie zaś kształtowała się sytuacja jeśli chodzi o zatrudnionych głównie w swoim gospodarstwie. W dużych stanowili oni 4/5, a w bardzo małych około 1/5 ogółu pracujących (Stola 1992).

Dlatego też rozpatrując istniejące, jak i przewidywane w prywatnych gospodarstwach rolnych zasoby pracy, w aspekcie możliwości zatrudnienia w rolnictwie i poza nim, niezbędne jest uwzględnianie struktury wielkościowej gospodarstw na danym terenie.

Zamieszkujący w gospodarstwach ekonomicznie zbyt małych dla zaspokojenia własnych potrzeb życiowych, stanowią w większym stopniu rezerwy pracy, które mogą być zatrudnione w działalnościach nierolniczych w miejscu zamieszkania lub poza nim, niż mieszkańcy gospodarstw dużych, szczególnie tych, których intensywność jest wynikiem głównie nakładów pracy ludzi.

Struktura obszarowa gospodarstw rolnych na niektórych terenach kraju stwarza warunki nie tylko dla utrzymania występującego zatrudnienia we własnym gospodarstwie i poza nim, czyli dwuzawodowości, lub tylko poza nim, ale także sprzyja rozwojowi tej formy zatrudnienia. Główny problem stanowi jednak brak dostatecznej liczby miejsc pracy w pozarolniczych gałęziach gospodarki. W warunkach rozdrobnionej struktury agrarnej z możliwości takiego zatrudnienia korzystają na ogół mężczyźni w młodym wieku produkcyjnym, a w gospodarstwie pracują głównie mężczyźni w podeszłym wieku oraz kobiety. Produkcja zaś z takich gospodarstw w dużym stopniu służy celom samozaopatrzeniowym. Tak więc, w sytuacji dostatecznej podaży żywności na rynku krajowym, występowania odłogowania znacznych powierzchni użytków rolnych po byłych gospodarstwach państwowych i tendencji wyłączenia części tych gruntów z użytkowania rolniczego, braku miejsc pracy i mieszkań w miastach itp., należy uznać za korzystne zjawisko, szczególnie na terenach gęsto zasiedlonych ludnością wiejską, występowanie dwuzawodowości wśród ludności zamieszkującej gospodarstwa rolne, nawet jeśli ta forma zatrudnienia sprzyja utrwalaniu występującego rozdrobnienia gospodarstw. Powinno się też dążyć do rozwoju sprzężonych z produkcją rolną działalności pozarolniczych (np. agroturyzm, przetwórstwo, handel) i/lub pracochłonnych kierunków produkcyjnych rolnictwa oraz wyposażenia infrastrukturalnego wsi, które sprzyjają likwidacji bezrobocia, także ukrytego, a więc i poprawie warunków życia miejscowej ludności.

5. Bezrobocie ludności wiejskiej

Na przemiany struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej po 1988 r. największy wpływ miały zachodzące w kraju procesy restrukturyzacyjne i reprivatyzacyjne w pozarolniczych działach gospodarki, szczególnie w przemyśle oraz w rolnictwie państwowym. Z punktu widzenia przemian struktury zawodowej ludności, jednym z najważniejszych skutków tych procesów było powstanie bezrobocia, zagrażającego wszystkim grupom pracowniczym, także na obszarach wiejskich.

Dlatego problem bezrobocia staje się tematem coraz większej liczby prac z zakresu różnych nauk, również geograficznych. Przegląd literatury przedmiotu wskazuje jednak, że badania empiryczne dotyczyły początkowo przeważnie problematyki bezrobocia miejskiego lub bezrobocia ogółem (Borowicz 1993). Natomiast stosunkowo słabo było rozpoznane przestrzenne zróżnicowanie faktycznego bezrobocia ludności wiejskiej i rolniczej. Jest to w znacznym stopniu wynikiem sposobu gromadzenia informacji o aktywności zawodowej ludności i bezrobociu. Sposób ten powoduje, że np. w rolnictwie prywatnym jawne bezrobocie występuje śladowo, zaś bezrobocie utajone, tak w postaci rezerw mobilnych (ludności zbędnej) jak i „związanych” (niepełne wykorzystanie czasu pracy osób niezbędnych w gospodarstwie) jest możliwe tylko do oszacowania.

Z powodu braku danych o wielkości bezrobocia ludności wiejskiej według działów gospodarki narodowej, w opracowaniu tym zostanie scharakteryzowany problem bezrobocia tej ludności w kontekście bezrobocia ogólnego oraz zostanie podjęta próba wykazania związków między zróżnicowaniem funkcjonalnym obszarów wiejskich a przestrzennym zróżnicowaniem bezrobocia zamieszkującej je ludności. Podstawą opracowania są dostępne dane o bezrobociu ludności Polski, w tym wiejskiej w latach 1994-1995 oraz klasyfikacja obszarów wiejskich (Stola 1993), przeprowadzona pod względem ich funkcji podstawowych (rolnictwo, leśnictwo, przemysł, funkcje turystyczno-wypoczynkowe i rezydencjalne ludności) w końcu lat osiemdziesiątych, tzn. tuż przed pojawieniem się w kraju problemu jawnego bezrobocia.

Udział bezrobotnych w ogólnej liczbie zawodowo czynnych w Polsce wynosił w 1995r. 15%, wahając się od około 5-10% w województwach: katowickim, krakowskim, poznańskim i warszawskim do około 25-30% w województwach północnych, z wyjątkiem gdańskiego i szczecińskiego. Udział zaś bezrobotnych zamieszkujących na wsi w ogólnej liczbie bezrobotnych w Polsce wynosił w IV kwartale 1995 r. 43% (ryc. 17). W porównaniu z udziałem ludności wiejskiej, wynoszącym 38%, był on wyższy niż w miastach, w których zamieszkiwało 57% bezrobotnych i 62% ludności kraju. Udział bezrobotnych zamieszkujących na wsi w ogólnej liczbie bezrobotnych poszczególnych województw wahał się od 5% w woj. łódzkim, 12% w woj. katowickim i 15% w woj. warszawskim (zamieszkałych odpowiednio w 7, 13 i 11% przez ludność wiejską) do ponad 60% w siedmiu województwach południowo-wschodnich: tarnobrzeskim, przemyskim, zamojskim, rzeszowskim, tarnowskim, nowosądeckim i krośnieńskim (max 70%). W województwach

tych ludność wiejska stanowiła od 58% w woj. rzeszowskim do 70% w woj. zamojskim. Podobnie dużo (62%) bezrobotnych zamieszkiwało na wsi w woj. siedleckim (68% - ludność wiejska), które w skali kraju charakteryzowało się średnią stopą bezrobocia. Czyli, w tych województwach ponad 3 spośród 5 zarejestrowanych bezrobotnych było mieszkańcami wsi. Pod tym względem nie wyróżniały się obszary wiejskie województw północnych, w których udział bezrobotnych, zamieszkujących wieś wynosił od 33% w woj. gdańskim i 36% w woj. szczecińskim do 54% w woj. śląskim. W wielu województwach środkowych i środkowo-wschodnich, o odmiennej niż w województwach północnych strukturze własnościowej rolnictwa, podobnie duży udział zarejestrowanych bezrobotnych stanowili mieszkańcy wsi. Według biuletynu GUS (Bezrobocie rejestrowane w Polsce), liczba bezrobotnych w kraju wynosiła w końcu grudnia 1995 r. 2690,2 tys. (w 1994 r. 2950,1 tys.), w tym 41,4% stanowili mieszkańcy wsi. Wśród bezrobotnych 42,5 tys. osób, czyli 1,6% ogółu bezrobotnych, posiadało gospodarstwo rolne (o powierzchni 1-2 ha). Na przestrzenne zróżnicowanie udziału ludności bezrobotnej zamieszkującej wieś, duży wpływ, poza stopniem urbanizacji województw mierzonym odsetkiem ludności miejskiej i wielkością jej bezrobocia, miało zróżnicowanie wielkości dojazdów do pracy ludności wiejskiej do miast w końcu lat osiemdziesiątych. W IV kwartale 1995 r. bezrobotnych na wsi było 1126,5 tys. osób (tab. 9), przy czym najmniej w woj. łódzkim (4,5 tys.) i warszawskim (9,9 tys.), a najwięcej w woj. kieleckim (51,8 tys.), olsztyńskim (43,1 tys.) i woj. rzeszowskim (40,8 tys.). Jest to wynikiem głównie wielkości województw. Tym niemniej, liczba bezrobotnych wskazuje na wielkość problemu stojącego przed lokalnymi władzami oraz na rozmiar wolnych zasobów pracy, a więc pośrednio i na sposoby ich uaktywnienia zawodowego.

Miarą pośrednią nasilenia bezrobocia jest relacja między liczbą bezrobotnych a liczbą ludności w wieku produkcyjnym (18-59 lat kobiety, 18-64 lata mężczyźni). Tak mierzone bezrobocie kształtowało się wśród ludności wiejskiej poszczególnych województw (tab. 9) od około 6% w katowickim, warszawskim i poznańskim do ponad 20-25% w województwach: elbląskim, suwalskim, koszalińskim, olsztyńskim i śląskim (max 27,5%). Oznacza to, że co 4-5 osoba w wieku produkcyjnym, zamieszkująca na wsi w województwach północnych zarejestrowana była jako bezrobotna (ryc. 18).

Spośród 14 kategorii funkcjonalnych obszarów wiejskich, najliczniej (49% gmin) reprezentowane były w końcu lat osiemdziesiątych obszary z przewagą funkcji rolniczych. Pod względem typów rolnictwa i funkcji współtowarzyszących dzieliły się one na 4 klasy:

1. o dominacji rolnictwa indywidualnego i słabym rozwoju funkcji pozarolniczych (25% gmin),
2. o dużym udziale rolnictwa uspołecznionego (14% gmin), głównie państwowego (ponad 30% użytków rolnych),
3. o przewadze rolnictwa bardzo intensywnego i towarowego, tzw. podmiejskiego, z dużym udziałem ludności nierolniczej (1% gmin) i
4. o przewadze rolnictwa ludności dwuzawodowej i rozwiniętych dojazdach do pracy (9% gmin).

Wśród powyższych klas funkcjonalnych, bezrobocie dotknęło najbardziej obszary zaliczone do klasy 2 i 4. Przy czym na obszarach o dużym udziale gruntów państwowych gospodarstw rolnych, bezrobotni rekrutowali się przeważnie z ludności niechłopskiej a więc z byłych pracowników (głównie robotników) tych gospodarstw, a następnie pracowników restrukturyzowanych przedsiębiorstw z „otoczenia” rolnictwa lub z dojeżdżających do pracy. Natomiast na obszarach o dużym udziale ludności łączącej pracę w swoim gospodarstwie rolnym z pracą poza gospodarstwem, bezrobocie dotknęło, spośród ludności chłopskiej, przede wszystkim tę ludność dwuzawodową oraz pracujących głównie poza swoim gospodarstwem. Ponadto wśród ludności wiejskiej tych terenów znaczny udział zajmuje ludność niechłopska, w tym zamieszkująca z użytkownikiem działki rolnej (do 1 ha), którą to ludność cechowała największa stopa bezrobocia (wg Sikorskiej w: Michna 1966). Na przykład, w 1993 r. wśród ludności wiejskiej kraju związanej z rolnictwem indywidualnym bezrobocie wynosiło 6,2%, a w grupie niechłopskiej aż 25,5% (wśród mieszkańców miast 16,9%). Należy podkreślić, że osoby, które utraciły pracę i zamieszkują z użytkownikiem gospodarstwa rolnego powyżej 2 ha (przeliczeniowe), nie mogą być rejestrowane jako bezrobotne. Tym niemniej bezrobocie dotknęło więc przede wszystkim niechłopską ludność wsi oraz spośród chłopskiej - pracującą głównie lub dodatkowo poza rolnictwem. Ponieważ druga klasa funkcjonalna obszarów wiejskich o dużym udziale rolnictwa państwowego była najszerzej reprezentowana na terenach północno-zachodnich, a klasa czwarta o dużym udziale ludności dwuzawodowej na terenach południowo-wschodnich kraju z tym, że na terenach bieszczadzkich i do nich przyległych, obydwie wymienione klasy, dlatego największe nasilenie jawnego bezrobocia występuje na obszarach wiejskich wymienionych terenów. Znajduje to potwierdzenie w badaniach K. Łapińskiej-Tyszki (1993), która stwierdziła występowanie dodatniej korelacji między bezrobociem a udziałem rolnictwa państwowego oraz dwuzawodowością i dojazdami ludności wiejskiej do pracy.

Wśród rejestrowanej ludności bezrobotnej na wsi, stosunkowo najwięcej poprzednio zatrudnionych w rolnictwie (i leśnictwie), głównie państwowym, było w województwach północnych, z wyjątkiem gdańskiego oraz w woj. gorzowskim i pilskim, czyli podobnie jak w końcu 1993 r. (Zabierowski 1994). Natomiast w województwach południowo-wschodnich, cechujących się dużym odsetkiem bezrobotnych mieszkających na wsi, udział uprzednio zatrudnionych w rolnictwie (i leśnictwie) był stosunkowo niski. Wynika to z faktu, że jawne bezrobocie wiejskie tych województw jest skutkiem zwolnień z pracy przede wszystkim ludności pracującej poza rolnictwem i dwuzawodowej, dojeżdżającej do pracy do miast oraz zatrudnionej na wsi w likwidowanych lub restrukturyzowanych zakładach (Frenkel 1993). Natomiast spośród pracujących w chłopskich gospodarstwach rolnych, za osoby bezrobotne uznaje się tylko te, które w ciągu roku pracowały w tym gospodarstwie maksymalnie 3 miesiące (przeciętnie, co najwyżej 3 godz. dziennie w skali roku). Liczba takich bezrobotnych w 1993 r. wynosiła 333 tys. osób (Michna 1996). Bezrobotni mieszkańcy wsi, którzy posiadają gospodarstwo rolne stanowią co najwyżej 1/10 ogółu bezrobotnych na wsi, przede

Tabela 9. Bezrobotni mieszkańcy wsi w IV kwartale 1995 r.

Województwo	Bezrobotni		Ludność wiejska 1994 r. (%)	(% bezrobotnych posiadających gospodarstwo rolne	Relacje bezrobotnych do ludności w wieku produkcyjnym*
	w tys. osób	(%) ogółu bezrobotnych w woj.			
1	2	3	4	5	6
Polska	1 126,5	42,9	38,1	4,0	14,0
warszawskie	10,0	15,4	11,3	1,7	6,3
białopodlaskie	11,7	56,7	62,8	9,0	11,7
białostockie	14,5	32,4	36,9	7,1	10,7
bielskie	23,7	53,0	51,5	1,6	8,9
bydgoskie	36,7	40,5	34,9	0,5	16,9
chełmskie	10,6	55,4	56,4	7,0	14,5
ciechanowskie	25,1	56,6	60,7	1,9	17,5
częstochockie	22,7	46,6	47,1	7,4	11,0
elbląskie	22,1	42,7	37,3	0,1	22,1
gdańskie	25,7	33,3	24,2	1,7	13,5
gorzowskie	18,6	44,2	37,2	0,4	17,9
jeleniogórskie	15,3	37,3	33,1	0,9	16,0
kaliskie	29,2	51,6	53,2	4,5	14,0
katowickie	18,3	12,1	13,1	1,5	6,1
kieleckie	51,8	51,2	52,4	4,5	16,2
konińskie	24,3	57,0	58,1	8,0	16,2
koszalińskie	26,5	43,1	43,1	0,5	25,6
krakowskie	17,2	38,9	38,9	4,1	8,1
krośnieńskie	29,4	69,6	69,6	8,3	16,6
legnickie	14,2	31,9	31,9	1,2	16,8
leszczyńskie	12,2	50,2	50,2	1,9	11,0
lubelskie	27,3	41,1	41,1	12,4	12,4
łomżyńskie	12,3	46,2	46,2	7,3	11,6
łódzkie	4,5	5,0	5,0	7,6	10,1
nowosądeckie	35,4	68,0	68,0	4,0	14,2
olsztyńskie	43,1	47,4	47,4	0,5	25,4
opolskie	25,5	43,4	43,4	0,8	9,1
ostrołęckie	22,5	59,5	59,5	6,2	16,2
piłskie	19,3	45,6	45,6	0,9	16,5
piotrkowskie	28,0	45,7	45,7	11,0	16,1
płockie	21,8	45,4	45,4	3,0	15,0
poznańskie	14,4	32,1	32,1	0,6	6,7
przemyskie	21,9	63,9	63,9	1,7	16,5
radomskie	35,2	50,0	50,0	8,5	17,0
rzeszowskie	40,8	64,1	64,1	6,2	17,7
siedleckie	24,4	61,6	61,6	7,0	10,5
sieradzkie	17,2	56,8	60,6	6,3	12,4
skierniewickie	11,0	44,6	52,0	7,6	9,2
śląskie	28,5	53,5	44,6	1,3	27,5
suwalskie	26,5	44,2	43,6	2,1	23,3
szczecińskie	20,3	35,7	23,7	0,1	15,5
tarnobrzeskie	29,1	61,8	60,0	6,6	14,8
tarnowskie	31,8	66,9	64,6	9,4	13,4
toruńskie	23,4	37,8	36,9	1,7	17,4
wałbrzyskie	19,1	25,1	25,9	1,5	18,0
wrocławskie	12,4	46,0	52,6	3,8	9,9
wrocławskie	19,3	35,1	26,0	0,8	11,8
zamojskie	24,5	64,0	69,5	2,6	13,7
zielonogórskie	18,5	39,3	37,8	0,7	13,12

* stosunek liczby bezrobotnych do liczby ludności w wieku produkcyjnym (%).

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych w:

Informacja o stanie i strukturze bezrobocia w 1995 r., 1996, Krajowy Urząd Pracy Departament Studiów, Analiz i Prognoz, Warszawa, , tab. 7.

Rocznik Statystyczny 1995, GUS, Warszawa, s. LXXXVIII i 5.53 tab. 7.

wszystkim województw środkowo-wschodnich (max w woj. lubelskim 12,4%), cechujących się stopą bezrobocia niższą od przeciętnej dla wsi w Polsce, a następnie w niektórych tylko województwach południowo-wschodnich (ryc. 19). Natomiast w co drugim województwie, maksymalnie co pięćdziesiąty bezrobotny na wsi posiada gospodarstwo rolne, przy czym w co czwartym co setny bezrobotny.

Ludność chłopska pozbawiona pracy poza rolnictwem powiększa występujące w rolnictwie bezrobocie, także ukryte. Dotychczas wynikało ono głównie z niepełnego wykorzystania czasu pracy osób niezbędnych w gospodarstwie, a więc występowało przede wszystkim na terenach o rozdrobnionej strukturze agrarnej. Współcześnie, bezrobocie ukryte wzrosło na skutek wzrostu w gospodarstwach rolnych liczby osób, które utraciły pracę poza rolnictwem i są zbędne w tych gospodarstwach. Licząc tylko pozostających w gospodarstwach bezrobotnych rejestrowanych w 1993 r. oraz osoby uznane przez kierowników gospodarstw za zbędne całkowicie, otrzymano liczbę 447 tys. osób, które były zbędne w chłopskich gospodarstwach rolnych (Michna 1996). Osoby te mają zatem analogiczny wpływ na kształtowanie się rynku pracy jak bezrobotni rejestrowani.

Zdaniem R. Borowicza (1993, s. 121), na terenach południowych i południowo-wschodnich, gdzie przeważają drobne gospodarstwa rolne, prowadzone w większości przez chłopo-robotników i odznaczające się stosunkowo wysokim przyrostem siły roboczej, zwolnienia z pracy mogą doprowadzić „do radykalnej zmiany sytuacji zatrudnieniowej na wsi - ze względnie zrównoważonej do typowego przeludnienia agrarnego”.

Ludność w wieku 15 lat i więcej, która utraciła pracę poza swoim gospodarstwem rolnym w okresie od początku 1990 r. do połowy 1994 r., liczyła w Polsce 410,1 tys. osób, co stanowiło prawie 7% ogólnej liczby tej ludności. Udział ten był najniższy, poniżej 5%, w woj. łomżyńskim (min 3,8%), katowickim, leszczyńskim i poznańskim, a najwyższy, około 10% i więcej, w województwach: krośnieńskim, rzeszowskim, koszalińskim i ślupskim (max 11,5%).

Najwięcej zaś tej ludności zamieszkiwało wsie województw: kieleckiego (27,8 tys. osób), rzeszowskiego (20,1 tys.), tarnowskiego (19,1 tys.), radomskiego (17,6 tys.) i nowosądeckiego (16,5 tys.).

Gminy zaliczane do klasy funkcjonalnej 1, tzn. o przewadze rolnictwa, głównie indywidualnego, o niezbyt rozdrobnionej strukturze agrarnej i słabym rozwoju funkcji pozarolniczych, na ogół położone peryferyjnie względem miast, cechowała raczej definitywna emigracja ludności niż wahadłowa (dojazdy do pracy). Dlatego też wielkość jak i skutki bezrobocia kształtują się w tych gminach nieco inaczej niż w gminach innych klas o przewadze funkcji rolniczych. Przede wszystkim z obszarów zaliczonych do 1 klasy funkcjonalnej uległa zahamowaniu emigracja ludności do miast, na skutek nasilenia się w nich bezrobocia i wzrostu kosztów utrzymania. Ponadto, w wyniku likwidacji (np. różnego rodzaju spółdzielni - gminnych, mleczarskich itd.) lub restrukturyzacji miejscowych zakładów pracy, część osób zamieszkująca z użytkownikiem gospodarstwa rolnego i dotychczas zatrudniona poza rolnictwem, została bezrobotna. W wyniku tego, pomimo względnie niedużego bezrobocia jawnego, może powstać problem ukrytego bezrobocia w rolnictwie, w

którym do tej pory na ogół nie występowało. Z racji tego, że na terenach o nasilonym odpływie ludności dochodziło do niekorzystnych zmian struktury demograficznej ludności rolniczej, to w wyniku zahamowania tego odpływu i powstania bezrobocia może nastąpić odmłodzenie struktury wieku i poprawa struktury płci zatrudnionych w rolnictwie, a więc mogą wystąpić i zmiany pozytywne.

W leżących w zasięgu bezpośredniego oddziaływania aglomeracji miejskich gminach, czy to o przewadze rolnictwa wyspecjalizowanego w produkcji ogrodniczej bądź sadowniczej, czy też silnie zurbanizowanych, o przewadze funkcji nierolniczych, bezrobocie jest na ogół stosunkowo małe. Gminy te poprzez m.in. dojazdy do pracy ludności, przeważnie nie związanej z rolnictwem oraz przez zbyt produkcji, posiadanie terenów pod różnego rodzaju inwestycje, są silnie powiązane z aglomeracjami miejskimi. Dlatego od ich struktury przestrzenno-funkcjonalnej, dokonujących się w nich przemian gospodarczych zależą też przemiany w sferze kierunków inwestowania i zatrudnienia w otaczających te aglomeracje gminach. Dotyczy to również ludności uprzednio utrzymującej się z pracy w intensywnym rolnictwie podmiejskim, które w warunkach gospodarki rynkowej, na skutek nieopłacalności dotychczasowej produkcji, zmuszone zostało do zmiany sposobów gospodarowania, a zatrudniona w nim część ludności do zmiany sposobów zarobkowania (Kulikowski, Gałczyńska 1996).

Inaczej rzecz się ma w nielicznych gminach tzw. semizurbanizowanych, występujących głównie na terenach północnych. Gminy tej klasy cechował duży udział ludności pozarolniczej, ale i mała gęstość zaludnienia, stosunkowo duże zalesienie i duży udział sektora państwowego w rolnictwie. Na tych terenach stopa bezrobocia jest duża w wyniku kumulacji bezrobocia w rolnictwie i w działach pozarolniczych.

Również wysokim bezrobociem charakteryzują się gminy leżące wokół okręgów przemysłowych, szczególnie „monoprodukcyjnych”. Gminy te zaliczone zostały do klasy funkcjonalnej o przewadze funkcji przemysłowych, głównie z powodu stosunkowo dużego udziału (pod koniec lat osiemdziesiątych) czynnych zawodowo w przemyśle (i budownictwie). Byli to przeważnie robotnicy, związani miejscem zamieszkania, a także dodatkowo lub dorywczo pracą z gospodarstwami rolnymi. Na skutek redukcji zatrudnienia w restrukturyzowanych zakładach, byli oni zwalniani z pracy w pierwszej kolejności. Świadczy o tym także znacznie wyższe bezrobocie wśród byłych pracowników przemysłu, budownictwa i transportu wśród mieszkańców wsi niż miast (Frenkel 1993). Pozbawienie pracy poza rolnictwem ludności dwuzawodowej może wpłynąć na powstanie lub wzrost utajonego bezrobocia w rolnictwie omawianych gmin.

Natomiast tam, gdzie rozwój funkcji przemysłowych był ściśle powiązany z rozwojem intensywnego i towarowego rolnictwa, na potrzeby którego przemysł produkował i którego produkcję przetwarzał, bezrobocie wśród ludności wiejskiej jest stosunkowo małe. Dotyczy to głównie Wielkopolski, zwłaszcza woj. poznańskiego i leszczyńskiego, gdzie restrukturyzacja rolnictwa państwowego i spółdzielczego nie zaowocowała tej miary bezrobociem co rolnictwa państwowego województw północnych.

Na obszarach o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych, wśród byłych zatrudnionych, bezrobocie też było większe na wsi niż w miastach. Problem bezrobocia, bez względu na to jakiego regionu turystycznego dotyczy, jest zagadnieniem dość złożonym, uwarunkowanym w dużym stopniu wielkością i formą własności obiektów turystyczno-wypoczynkowych. Bezrobocie dotknęło przede wszystkim byłych pracowników prywatyzowanych i restrukturyzowanych tzw. domów wczasowych, będących własnością różnych przedsiębiorstw i organizacji państwowych. Natomiast jeśli bezrobocie dotknęło zatrudnionych w sektorze turystyczno-wypoczynkowym rozwijającym się w prywatnych pensjonatach, w tzw. agroturystyce, itp., to głównie na skutek zubożenia części społeczeństwa i zaniechania przez nią zorganizowanego wypoczynku. Ponadto z racji sezonowości ruchu turystyczno-wypoczynkowego, powodowanej warunkami klimatycznymi, a lokalnie nawet pogodowymi, na obszarach tych spodziewać się można większej fluktuacji tak liczby zatrudnionych, jak i bezrobotnych niż na obszarach o przewadze innych funkcji.

W gminach o przewadze leśnictwa, wielkość bezrobocia zależała głównie od rodzaju współwystępujących funkcji rolnictwa (państwowego, prywatnego), funkcji przemysłowych, turystyczno-wypoczynkowych itd. oraz od nasilenia dojazdów ludności do pracy.

Około 1/10 gmin zaliczono do klasy o funkcjach mieszanych (bez przewagi jednej funkcji), reprezentowanej na ogół w sąsiedztwie małych i średnich miast, których położenie, struktura społeczno-gospodarcza, powiązanie z zapleczem itp. miały wpływ na kształtowanie skali bezrobocia i w tych gminach.

Konfrontacja przestrzennego zróżnicowania stopnia jawnego bezrobocia ludności wsi ze zróżnicowaniem funkcjonalnym obszarów wiejskich wskazuje na występowanie współzależności między strukturą funkcjonalną, a wielkością i charakterem bezrobocia. Współzależności te są modyfikowane, podobnie jak struktura funkcjonalna, stopniem urbanizacji danego terenu oraz wielkością i strukturą społeczno-gospodarczą miast.

Im struktura funkcjonalna wsi w okresie poprzedzającym proces transformacji była bardziej złożona, jako wynik działalności różnorodnych podmiotów gospodarczych w gminach, tym bezrobocie jest na ogół mniejsze. Dotyczy to szczególnie gmin leżących w zasięgu bezpośredniego wpływu aglomeracji miejskich. Wprawdzie w okresie przejściowym wiele z państwowych i spółdzielczych podmiotów gospodarczych uległo likwidacji lub restrukturyzacji, co powodowało redukcję zatrudnienia, ale była ona w różnym stopniu rekompensowana zatrudnieniem w powstających na ich miejsce podmiotach prywatnych.

Na szczególną uwagę, w aspekcie doboru odpowiednich kierunków rozwoju gospodarczego, zasługują obszary wiejskie o dużym udziale ludności niechłopskiej, zarówno związanej uprzednio z rolnictwem państwowym, jak i pracującej poza rolnictwem i nie związanej z indywidualnymi gospodarstwami rolnymi. Ludność ta, ukształtowana głównie przez wieloletni proces migracji zawodowej z rolnictwa indywidualnego stanowi prawie połowę ludności wiejskiej. Została ona najbardziej dotknięta bezrobociem, co może mieć duży wpływ na przekształcenia struktury społeczno-zawodowej ludności wsi oraz tempo restrukturyzacji rolnictwa.

Stwierdzenie zależności między złożonością struktury funkcjonalnej a wielkością rejestrowanego bezrobocia mniej dotyczy obszarów, które cechowały się przewagą rolnictwa indywidualnego, odpływem ludności i małą liczbą dojeżdżających do pracy. Na obszarach tych jawne bezrobocie jest stosunkowo małe, ale może pojawić się w rolnictwie bezrobocie ukryte. Będzie to jednak zależało od przyrostu rzeczywistego ludności oraz przemian struktury obszarowej gospodarstw i sposobów ich gospodarowania. Na obszarach o przewadze funkcji rolniczych jest wiele problemów społecznych i gospodarczych, związanych z funkcjonowaniem rolnictwa w okresie przejściowym, ale wykraczają one poza zakres tego opracowania. Tym niemniej rozwiązanie tych problemów, jak i innych dotyczących wsi, będzie zależało w dużym stopniu od rozwoju różnych pozarolniczych działalności produkcyjnych i usługowych na omawianych obszarach, co z kolei uwarunkowane jest rozwojem wyposażenia infrastrukturalnego, dostępnością do środków inwestycyjnych, aktywnością miejscowego społeczeństwa, itp.

Zakończenie

Przeprowadzona charakterystyka w ujęciu przestrzennym przemian zaludnienia oraz wybranych cech struktury demograficznej i społeczno-zawodowej ludności wiejskiej wraz z problemem jej bezrobocia, zawiera szereg uwag i wniosków o różnym stopniu szczegółowości pod względem merytorycznym i przestrzennym. Oto niektóre spośród nich, ważne szczególnie w aspekcie byłych i przewidywanych zmian zagospodarowania obszarów wiejskich.

1. W minionej epoce politycznej kraju przemiany ludnościowe na obszarach wiejskich dokonywały się pod dużym wpływem bezpośrednim lub pośrednim procesów urbanizacyjnych i uprzemysłowienia. W okresie transformacji społeczno-gospodarczej Polski procesy te uległy zahamowaniu lub nastąpił ich regres, co znalazło odzwierciedlenie we wzroście zaludnienia wsi i przemianach struktury, przede wszystkim społeczno-zawodowej jej mieszkańców.
2. Wzrost liczby mieszkańców wsi jest wynikiem głównie zahamowania ich emigracji, a następnie napływu, głównie na pobyt czasowy ludności z miast, a nie przyrostu naturalnego, który się stale zmniejszał (w latach 1990-1995 z 6,0 do 2,5‰) i zaledwie wyrównywał ubytki mieszkańców wsi spowodowane emigracją.
3. Zmniejszanie przyrostu naturalnego ludności wiejskiej było w znacznym stopniu pośrednim skutkiem emigracji ze wsi w minionych latach głównie ludności młodej, początkowo przeważnie mężczyzn, a następnie kobiet, co w rezultacie doprowadziło na niektórych terenach, zwłaszcza północno-wschodnich, do deformacji struktury wieku i płci ludności wiejskiej.
4. Przemiany społeczno-gospodarcze w kraju nie spowodowały większych zmian w przestrzennym zróżnicowaniu gęstości zaludnienia obszarów wiejskich, a raczej utrwaliły dotychczasowy stan. Nadal ubywało ludności wiejskiej na środkowych i

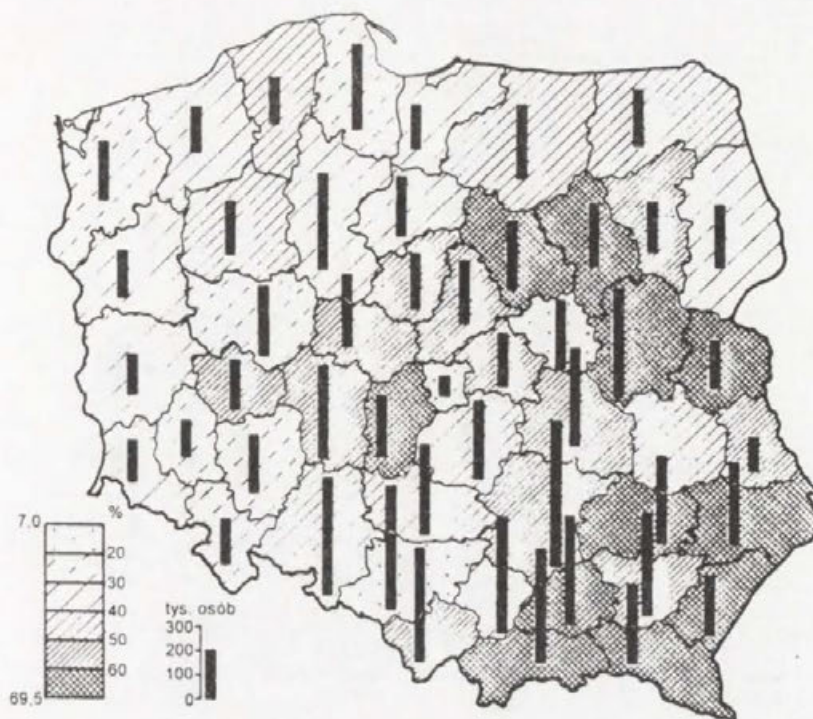
- środkowo-wschodnich terenach kraju, przybywało zaś na południowo-wschodnich oraz Wschodniego Pomorza, co korelowało ze stosunkowo dużym przyrostem naturalnym (8-10% i więcej) i niskimi wartościami wskaźnika starości, mierzonego relacją liczby ludności w wieku 65 lat i więcej do liczby ludności młodej, do lat 19.
5. Ważnym czynnikiem przeciwdziałającym definitywnemu odpływowi ludności ze wsi były migracje wahadłowe osób dojeżdżających do pracy. Na terenach, gdzie były one silnie rozwinięte, a więc przede wszystkim w zasięgu wpływu aglomeracji miejsko-przemysłowych, wzrastało zaludnienie wsi, a struktury demograficzne wieku i płci jej mieszkańców były bardziej prawidłowe niż na obszarach wyludniających się.
 6. Wzrost udziału ludności pozarolniczej wśród mieszkańców wsi (51% w 1978 r., 61% w 1988 r.) po wprowadzeniu emerytur i rent dla rolników był w znacznym stopniu wynikiem wzrostu liczby ludności tzw. niezarobkowej. W 1988 r. tylko około 2/3 ludności pozarolniczej na wsi utrzymywało się z pracy a pozostali głównie z emerytur i rent. Ponadto na obszarach wyludniających się z powodu emigracji - przede wszystkim młodej ludności rolniczej - wzrastał automatycznie udział ludności pozarolniczej, a wśród niej emerytów i rencistów.
 7. Zahamowanie po 1988 r. emigracji stałej i wahadłowej ludności wiejskiej, a więc pozytywnych (np. redukcja zatrudnienia w rolnictwie) i negatywnych jej skutków oraz restrukturyzacja rolnictwa państwowego i pozarolniczych działów gospodarki na wsi, w konsekwencji spowodowały przemiany struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej oraz powstanie problemu jawnego bezrobocia i nasilenie w rolnictwie prywatnym bezrobocia ukrytego.
 8. Bezrobocie rejestrowane na wsi dotknęło najbardziej ludność niechłopską, a spośród chłopskiej, tzn. zamieszkującej z użytkownikiem gospodarstwa rolnego (powyżej 1 ha), przede wszystkim ludność zatrudnioną głównie poza gospodarstwem (jej liczba zmniejszyła się prawie o połowę) oraz ludność dwuzawodową. Jej udział wśród ludności chłopskiej zmniejszył się, zwłaszcza na terenach południowo-wschodnich. Wynikiem tego był wzrost udziału formalnie zatrudnionych wyłącznie w swoim gospodarstwie, a więc faktycznie wzrost niewykorzystanych zasobów pracy, czyli ukrytego bezrobocia w rolnictwie.
 9. Konfrontacja przestrzennego zróżnicowania wielkości bezrobocia rejestrowanego mieszkańców wsi ze zróżnicowaniem funkcjonalnym obszarów wiejskich w latach poprzedzających procesy transformacji gospodarki wykazała, że wielkość bezrobocia zależała od złożoności struktury funkcjonalnej i struktury przestrzennej rolnictwa.
 10. Badane zagadnienia, szczególnie z zakresu struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej cechowało bardzo duże zróżnicowanie przestrzenne również w granicach województw, zwłaszcza z aglomeracjami miejsko-przemysłowymi lub okręgami przemysłowymi.

11. Problem bezrobocia ludności wiejskiej i jego wielkość, zależna w znacznym stopniu od zróżnicowania struktury funkcjonalnej, wskazuje pośrednio, że po 1989 r. uległ przemianom przestrzenny obraz zróżnicowania funkcjonalnego obszarów wiejskich Polski. Dlatego też istnieje pilna potrzeba rozpoznania naukowego zmian struktury funkcjonalnej tych obszarów w okresie transformacji społeczno-gospodarczej kraju. Podstawą takiego rozpoznania mogłoby być porównanie klasyfikacji funkcjonalnej z końca lat osiemdziesiątych z klasyfikacją współczesną. Opracowanie takiej klasyfikacji wymaga odpowiednich danych statystycznych, dotyczących obszarów wiejskich w skali gmin, oraz wypracowania metod badawczych przystosowanych do zmieniającej się sytuacji społeczno-gospodarczej tych obszarów i zapewniających porównywalność wyników badań.

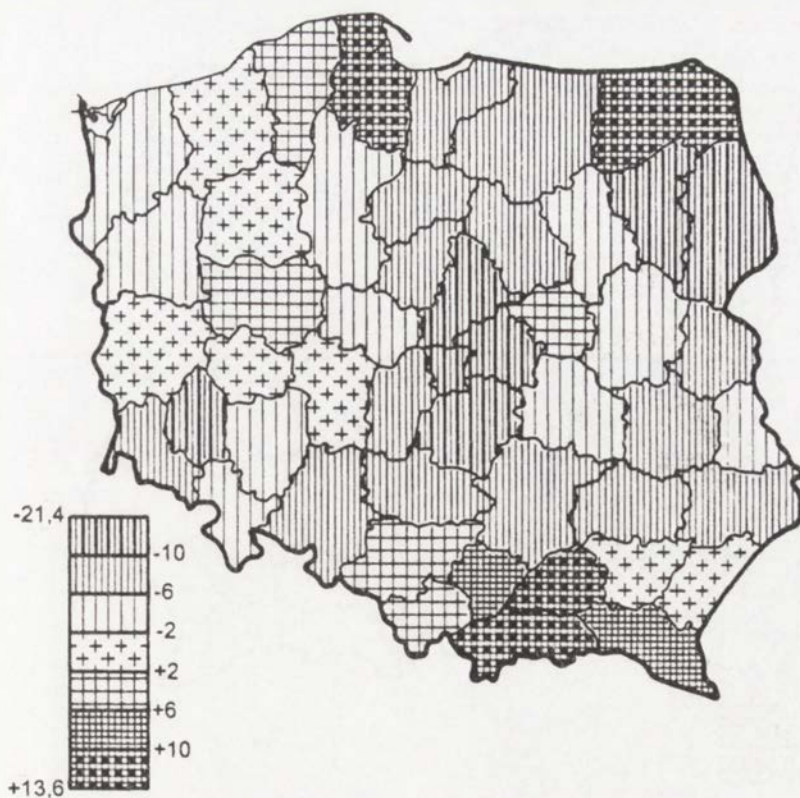
Literatura

- Andrychowicz B., 1993, *Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności pozachłopskiej*, (w:) *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, IRWiR PAN, Warszawa, 151-171.
- Borowicz R., 1993, *Bezrobocie na obszarach wiejskich*, (w:) *Wieś i rolnictwo na rozdrożu?*, IRWiR PAN, 108-123.
- Frenkel I., 1993, *Nowe tendencje zmian zatrudnienia ludności wiejskiej*, (w:) *Wieś i rolnictwo na rozdrożu?*, IRWiR PAN, 124-138.
- Gołębiowska T., 1997, *Problemy bezrobocia i aktywności zawodowej ludności*, *Przeł. Geogr.*, t. XIX, 1-2, 55-75.
- Kamiński W., 1995, *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich*, (w:) *Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich*. Materiały z ogólnokrajowej konferencji, 30-31 marca 1995, SGGW, Wyd. SGGW, Warszawa, 238-246.
- Korcelli P., Gawryszewski A., Potrykowska A., 1992, *Przestrzenna struktura ludności Polski. Tendencje i perspektywy*, *Studia KPZK PAN* 98.
- Kulikowski R., Gałczyńska B., 1996, *Wieś i rolnictwo strefy podmiejskiej Warszawy w okresie transformacji*, *Conference Papers 25*, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences, 63-70.
- Lapińska-Tyszka K., 1993, *Bezrobocie a przedsiębiorczość w środowisku wiejskim*, (w:) *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, IRWiR PAN, Warszawa, 172-178.
- Michna W., 1996, *Bezrobocie na wsi*, IER i GŻ, Warszawa.
- Miros K., Zgliński W., 1996, *Wiejskie obszary wyludniające się w Polsce w latach 1989-1995 (wg gmin)*, maszynopis, IG i PZ PAN.
- Polska wieś. Wybrane dane o gminach*, 1995, GUS, Warszawa.
- Sikorska A., 1993, *Problemy bezrobocia na wsi*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 3,43-55.
- Soja M., 1996, *Changement du peuplement des espaces ruraux en Pologne entre 1950 et 1993* (w:) *Recherches de géographie humaine. Hommage au Professeur Charles Christians*, Société Géographique de Liège, Numéro hors série, Liège, 143-148.
- Stasiak A., 1977, *Przemiany w strukturze zawodowej wsi w Polsce*, *Przeł. Geogr.* t. XLIX, 4, 677-688.
- Stasiak A., 1983, *Struktury społeczno-demograficzne wsi polskiej i jej przemiany*, *Biuletyn KPZK PAN*, 122, 53-67.
- Stasiak A., 1996, *Gminy wiejskie i ich zróżnicowanie*, (w:) *45 Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Polska w Europie Bałtyckiej*, Słupsk-Ustka, 18-21 września 1996, 234-237.
- Stasiak A., Zgliński W., 1997, *Podstawowe problemy obszarów wiejskich na przełomie XX-XXI wieku*, (w:) *Wpływ przekształceń strukturalnych rolnictwa na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej, Podstawy naukowo-badawcze koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju*, (Projekt badawczy nr PBZ 050-05), IGiPZ PAN, 11-70.
- Stola W., 1992, *Zasoby i nakłady pracy w rolnictwie Polski 1978-1988 w ujęciu przestrzennym*, IER i GŻ. Projekt badawczy nr 502819101: *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym 1980, 1990, 2000*.
- Stola W., 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, *Dok. Geogr.*, 3.
- Stola W., 1997, *Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności wiejskiej*, (w:) *Wpływ przekształceń strukturalnych rolnictwa na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej, Podstawy naukowo-badawcze koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju*, (Projekt badawczy nr PBZ 050-05), IGiPZ PAN, 197-207.

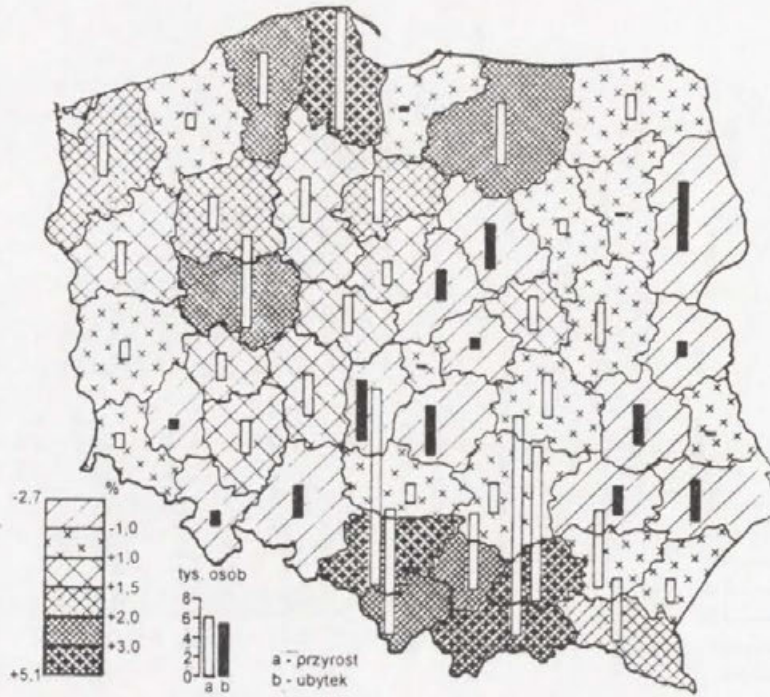
- Szczęsny R., 1996, *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w okresie restrukturyzacji 1989-1994*, Zeszyty IGiPZ PAN, 40.
- Wiatrak A.P., 1996, *Przestrzenne zróżnicowanie aktywności zawodowej ludności rolniczej w latach dziewięćdziesiątych (w:) Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Komisja Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PTG, WSP Słupsk, 277-289.
- Zabierowski E. Z., 1994, *Zróżnicowanie stopy bezrobocia w układzie wojewódzkim, (w:) Restrukturyzacja państwowych gospodarstw rolnych w świetle doświadczeń ogólnokrajowych*, Instytut Zarządzania i Marketingu, Sekcja Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PTG, WSI Koszalin, 29-49.

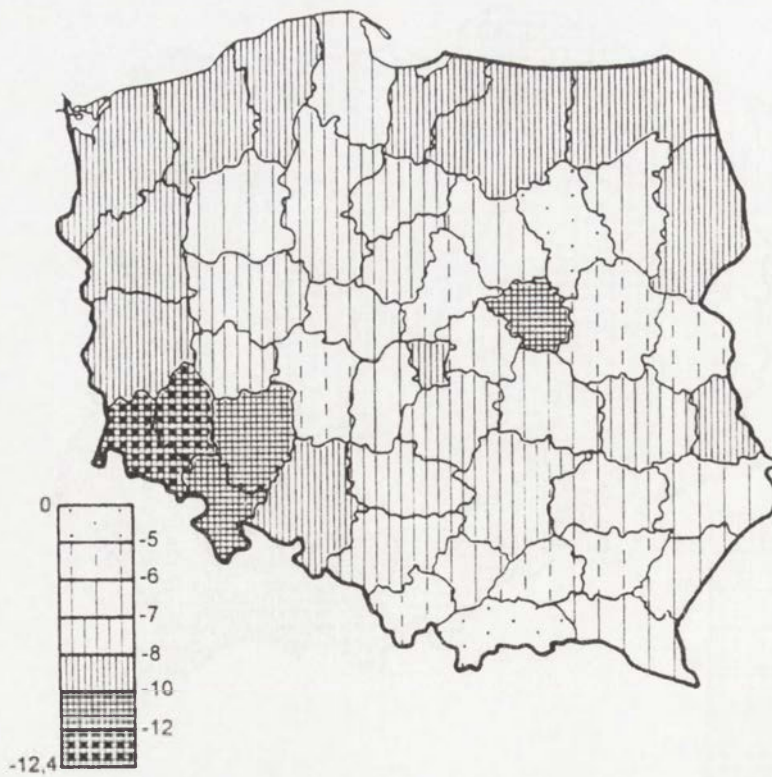
Ryc. 1. Liczba i udział ludności wiejskiej w ludności ogółem w 1994 r.
Rural population, number and percentage of total population, 1994

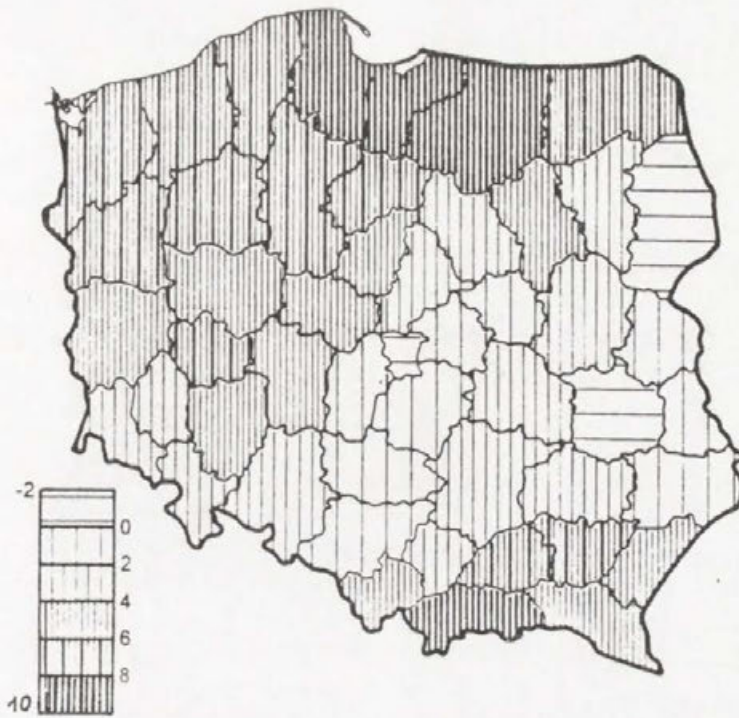
Ryc. 2. Zmiany zaludnienia wsi w latach 1976-1993 (w %)
Changes of rural population in 1976-1993 (%)

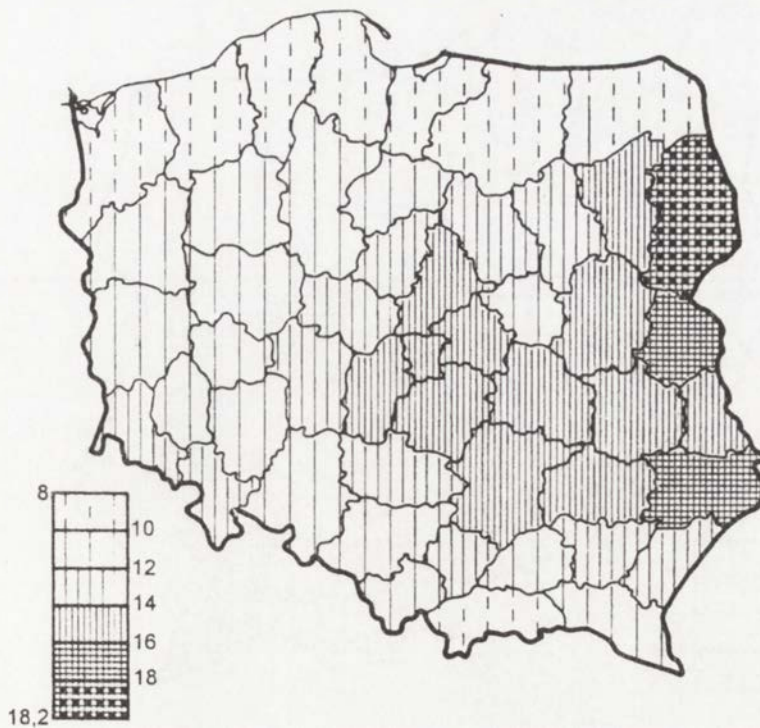
Ryc. 3. Zmiany zaludnienia wsi w latach 1991-1994 (%)
Changes of rural population in 1991-1994 (%)

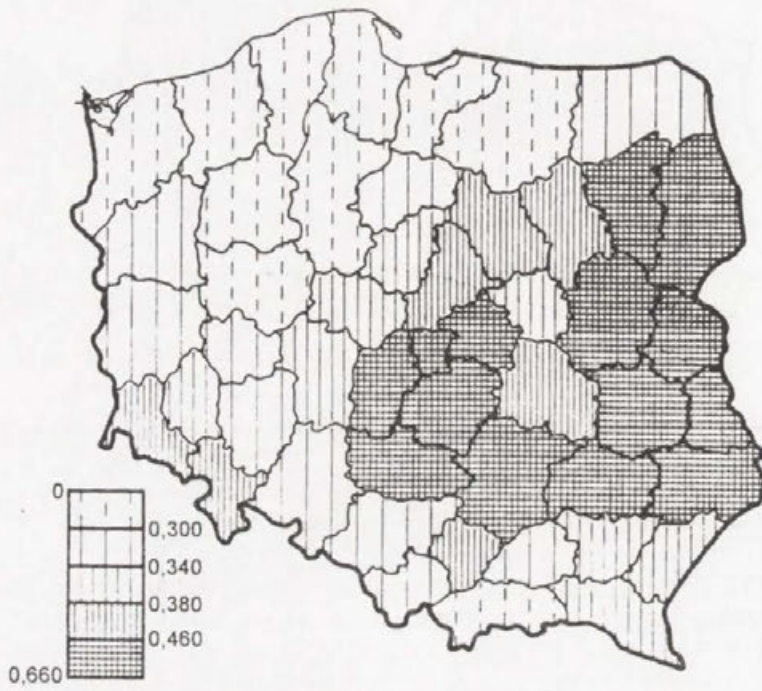
Ryc. 4. Spadek przyrostu naturalnego na wsi w latach 1975-1993 (‰)
Decline in natural increase of rural population, 1975-1993 (‰)

Ryc. 5. Przyrost naturalny ludności wiejskiej w 1993 r. (w ‰)
Natural increase of rural population, 1993 (‰)

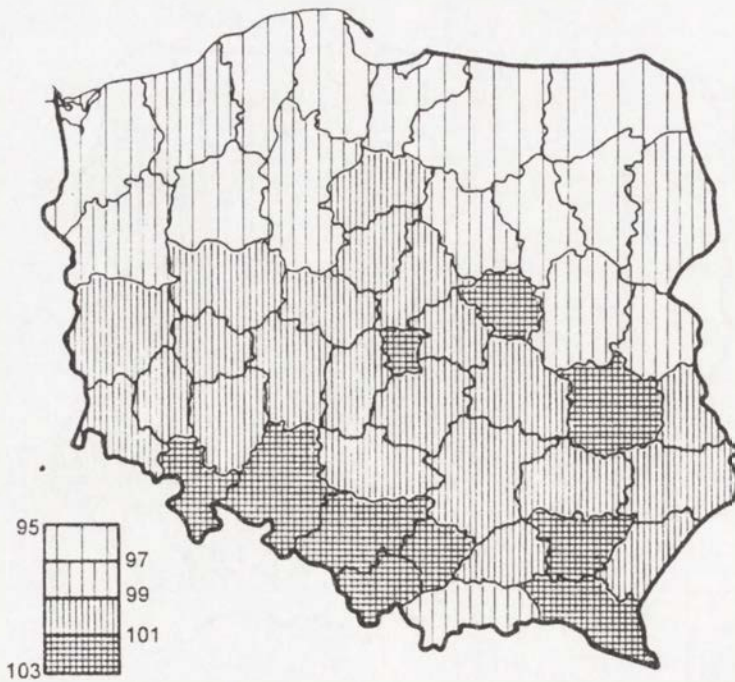

Ryc. 6. Udział ludności w wieku 65 lat i więcej na wsi w 1993 r. (w ‰)
Rural population aged 65 and over, 1993 (‰)

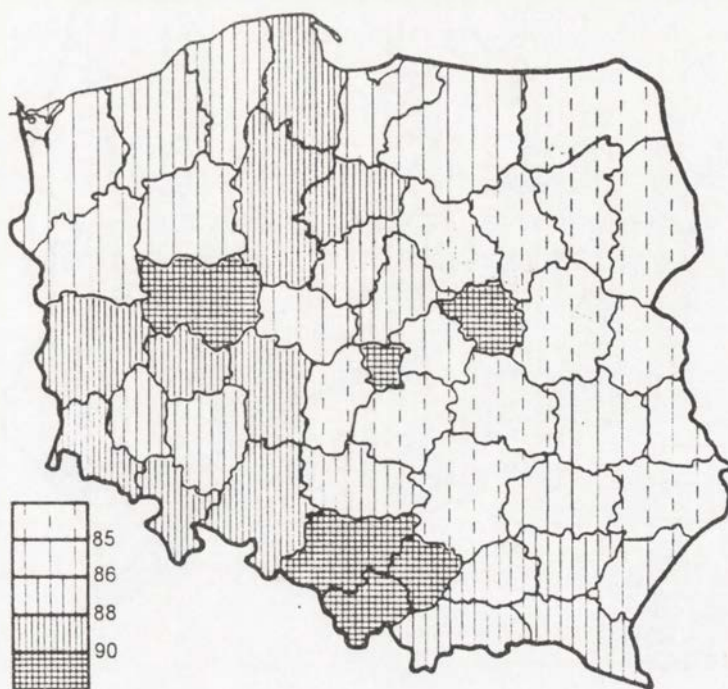

Ryc. 7. Relacja liczby ludności wiejskiej w wieku 65 lat i więcej do liczby ludności w wieku do 19 lat w 1993 r.
(wskaznik starości)

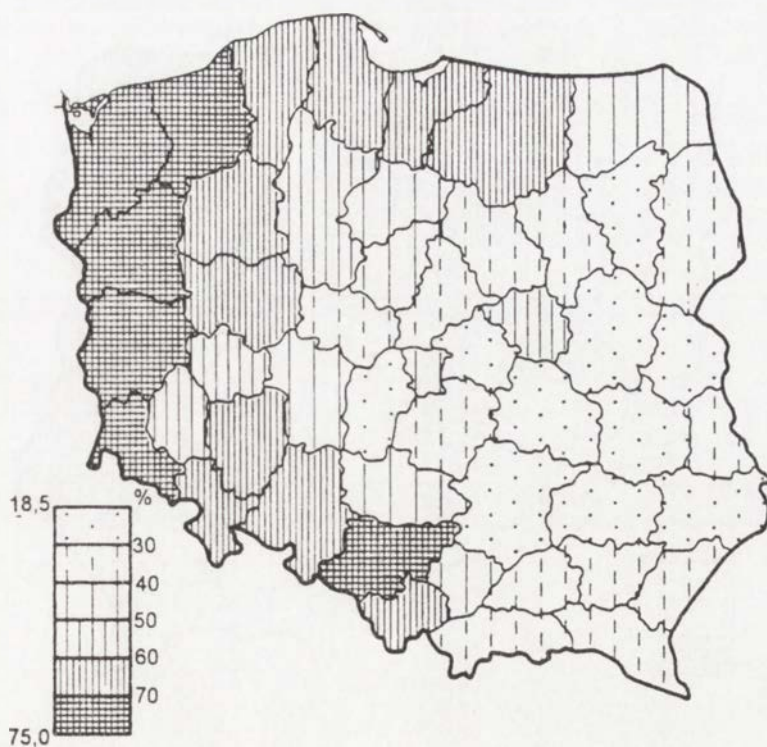
Rural population aged 65 years and over in relation to population aged up to 19 years, 1993, (old age index)

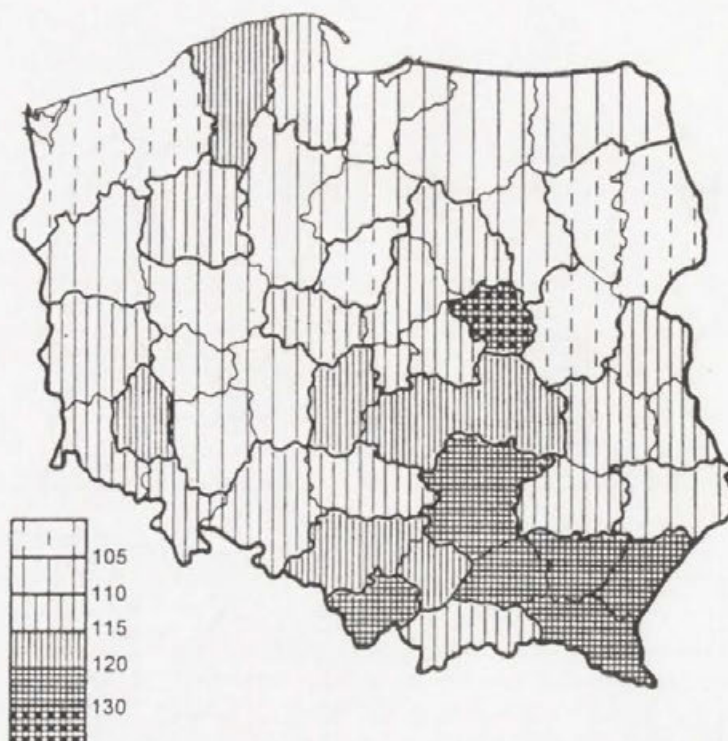
Ryc. 8. Liczba kobiet na 100 mężczyzn na wsi w 1993 r.
Number of women per 100 men, 1993

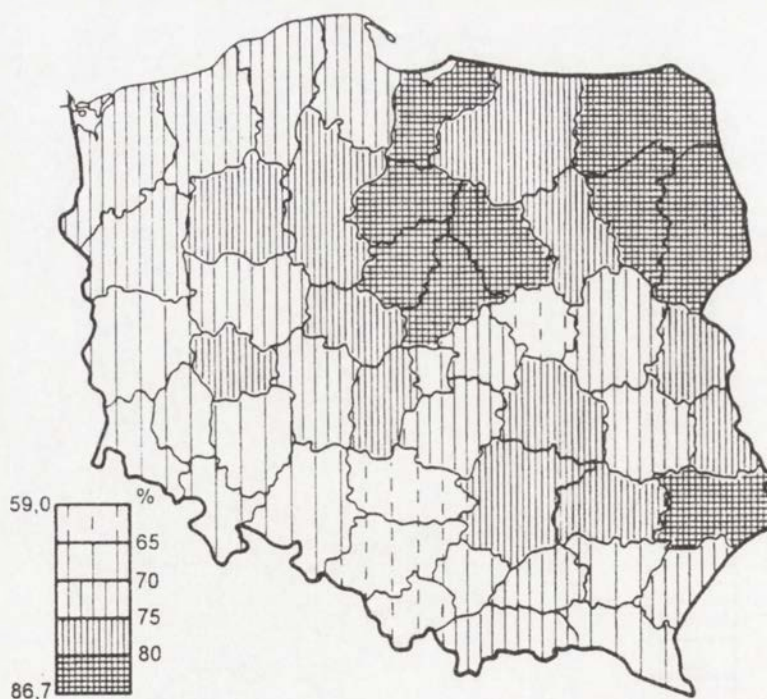
Ryc. 9. Liczba kobiet na 100 mężczyzn w wieku 20-39 lat na wsi w 1993 r.
Number of women per 100 men in age group 20-39 years, 1993

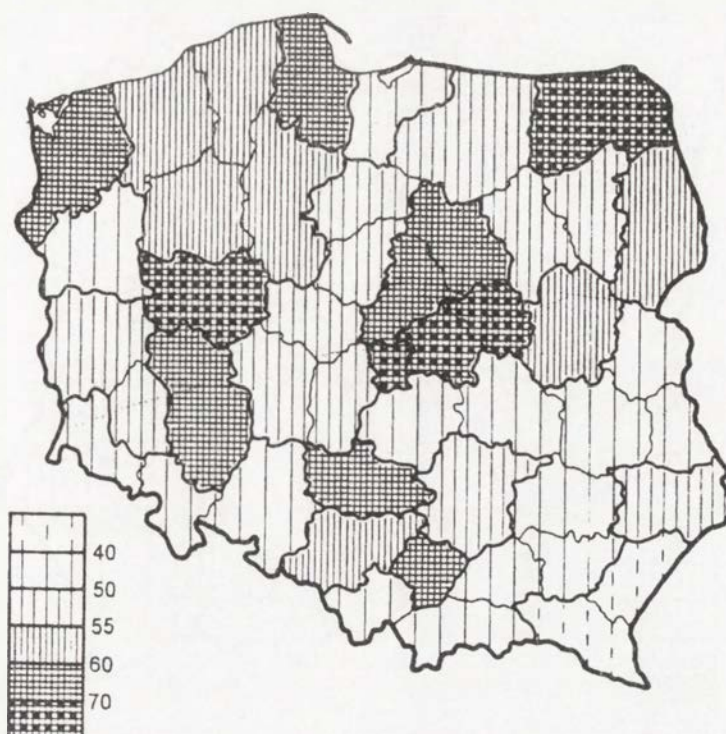
Ryc. 10. Udział ludności pozachłopskiej na wsi w 1994 r. (w %)
Share of non-farmer population in villages, 1994 (%)

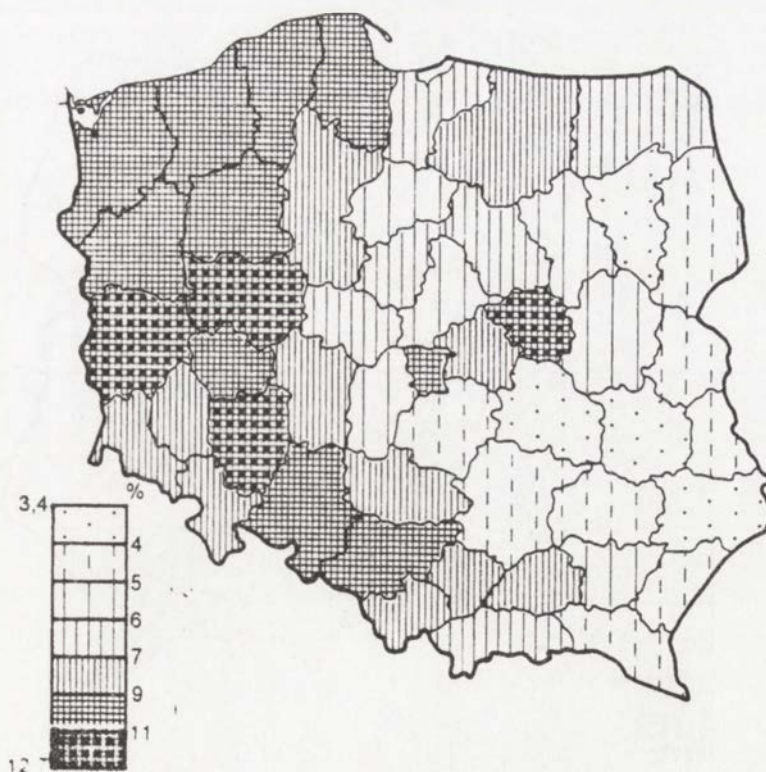
Ryc. 11. Zmiany liczby pracujących wyłącznie w zamieszkiwanym gospodarstwie rolnym na wsi w latach 1988-1994, (1988=100)
Change of number employed exclusively on dwelling-farm in 1988-1994, (1988=100)

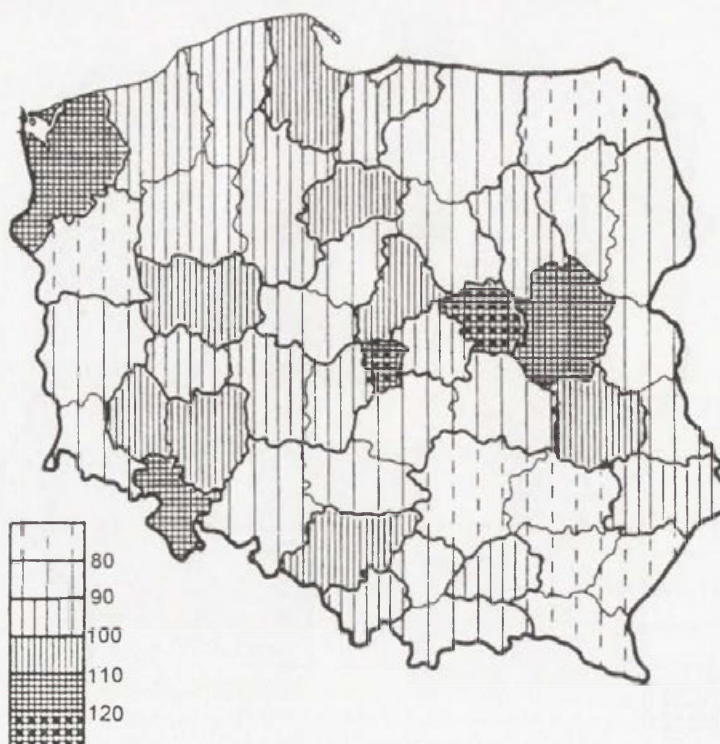
Ryc. 12. Udział pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym wśród pracujących zamieszkujących te gospodarstwa na wsi w 1994 r. (w %)
Share of farm workers employed exclusively on farms and dwelling on same farms, 1994 (%)

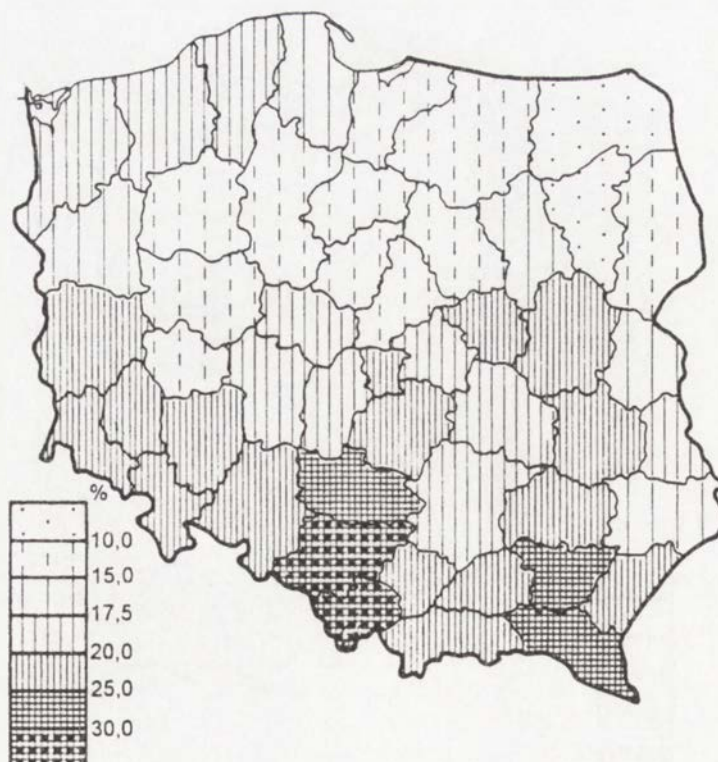
Ryc. 13. Zmiany liczby pracujących wyłącznie poza zamieszkiwanym gospodarstwem rolnym na wsi w latach 1988-1994, (1988=100)
Changes of the number of employed exclusively out-side of their farm dwellings in 1988 –1994, (1988=100)

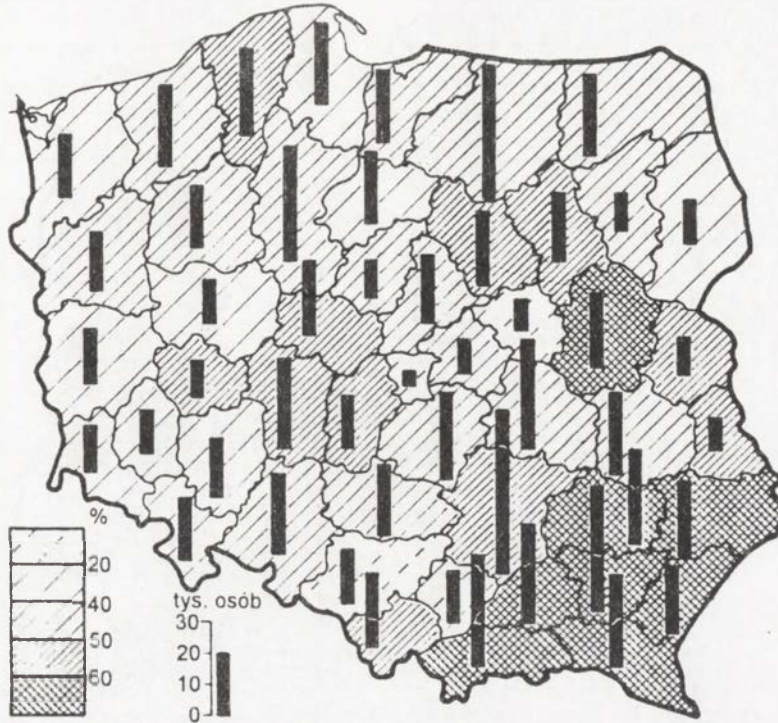
Ryc. 14. Udział pracujących wyłącznie poza gospodarstwem rolnym wśród pracujących zamieszkujących te gospodarstwa na wsi w 1994 r. (w %)
Share of employed exclusively out-side the farm as a percentage of those employed and dwelling farms in villages, 1994

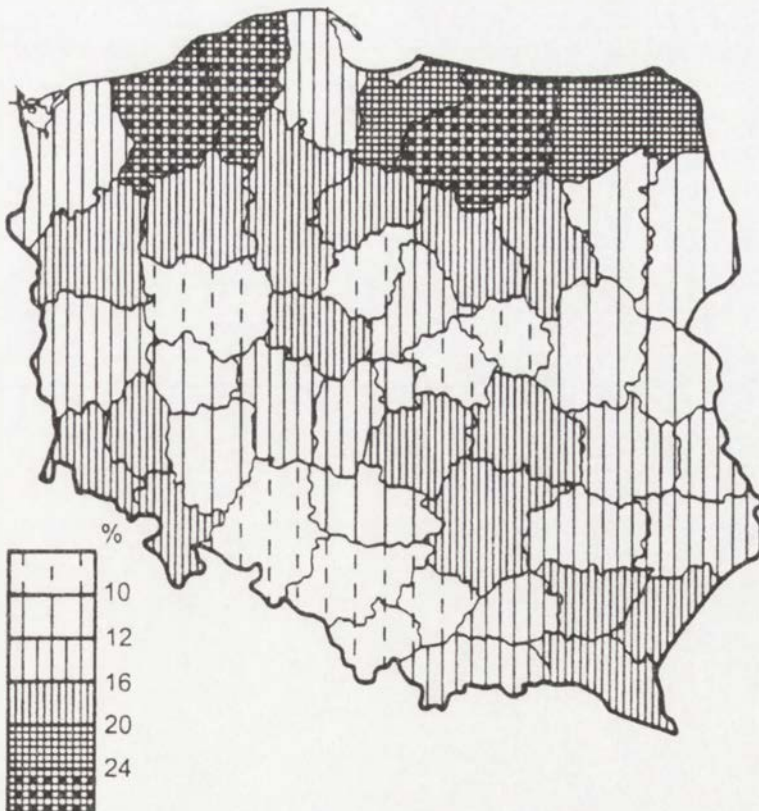
Ryc. 15. Zmiany liczby ludności dwuzawodowej zamieszkującej z użytkownikiem gospodarstwa rolnego na wsi w latach 1988-1994, (1988=100)
Changes of the number of part-time employees living on farms, 1988-1994, (1988=100)

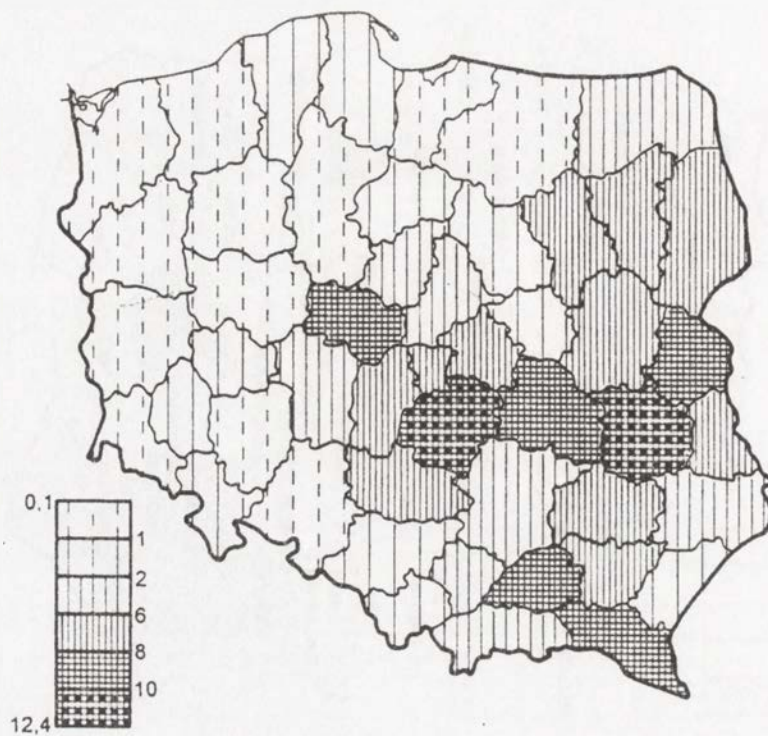
Ryc. 16. Udział ludności dwuzawodowej wśród pracujących zamieszkujących z użytkownikiem gospodarstwa rolnego na wsi w 1994 r. (w %)
Part-time employees living on farms as a percentage of total employees dwelling in farms, 1994 (%)

Ryc. 17. Liczba i udział bezrobotnych mieszkańców wsi w ogólnej liczbie bezrobotnych w 1995 r.
Number and share of unemployed villagers in relation to total unemployed, 1995

Ryc. 18. Relacje liczby bezrobotnych do liczby mieszkańców wsi w wieku produkcyjnym w 1995 r. (w%)
Relation of unemployed to farm dwellers in productive age, 1995 (%)

Ryc. 19. Udział bezrobotnych posiadających gospodarstwo rolne w ogólnej liczbie bezrobotnych na wsi w 1995 r. (%)
Share of unemployed owing a farm in total number of unemployed in villages, 1995 (%)

The rural population of Poland: transformation of demographic, social and occupational structure

Summary

Rural areas make 93% of Poland's territory (292,000 sq. km) inhabited by 14.7 million people. The share of the rural population in the population of Poland has constantly decreased, from 66% in 1946 to 38.2% in 1990, to 38.1% in 1995. This share varies regionally. In most of central and south-eastern provinces (*voievodships*) more than a half of inhabitants dwell in the countryside.

In terms of administrative structure the rural areas consist of 2168 communities (*gmina*). The average *gmina* has 135 sq. kilometres and 6813 inhabitants (data for 1996). In terms of space, the largest *gminas* are in the north while the smallest in the south of Poland. In terms of population density it is the reverse: from 25-30 persons per sq. km in the north to 60-100 persons in central and southern Poland, exceeding 100-150 persons per sq. km at the edges of urban agglomerations.

The changes in size of the population resulted primarily from its decreasing natural increase (from 19.1 per mille in 1950, to 10.2 in 1970, to 6.0 in 1990 and just 2.5 per mille in 1995) and emigration, and to some extent from territorial expansion of urban areas.

The decline in natural increase resulted to large extent from emigration of young, mainly agrarian, population. Initially men dominated in the outflow, in the 1980s the proportion reversed. This led to deformation of demographic structures, such as the relative ageing of the rural population, feminization or masculinization of young productive-age groups (Figure 1), and as a result to negative social and economic consequences.

In the past, until 1988, the changes in social and occupational structures of the population occurred mainly under the impact of urbanization and industrialization. These processes enabled the agrarian population to find employment in other sectors of the economy. As a consequence the share of non-agrarian population was growing (22.1% in 1950, 30.5% in 1960, 42.5% in 1970 and 61% in 1988), of which two thirds were employees and one third pensioners (in 1988). During the transformation period since 1989, the structure of the rural population employment and main income has changed. First of all, the problem of unemployment affected it to a greater degree than town-dwellers.

The decline of employment affected mainly the state-owned farms, where as a result of restructuring most the employees lost their jobs. In the private agriculture the formal decline of employment resulted mainly from a substantial increase of the number of pensioners who are considered non-agrarian population. Also outside the agriculture the number of employees in the public sector decreased, while in the private sector it grew from 260,000 in 1988 to 1363,000 in 1995. The employment structure of population dwelling in private farms (above 1 hectare) changed considerably too. Share of persons working exclusively on their farm grew 13.5% while the share of persons working exclusively outside their farm and part-time employees declined almost by a half. When losing jobs outside their farm they increased hidden unemployment, because persons who lost their job and dwell on a farm larger than two hectares are not registered as the unemployed. Therefore, the registered unemployment in rural areas was the highest in the north-west where state-owned agriculture dominated, and in the areas of high concentration of the part-time employees.

The spatial diversification of unemployment is similar to the functional diversification of rural areas in the period preceding the social and economic transformation of Poland.

Informacje dla autorów i czytelników

„Zeszyty IGiPZ PAN” ukazują się w standardowym nakładzie 100 egzemplarzy (w tym 10 autorskich).

Sprzedaż publikacji IGiPZ PAN prowadzą księgarnie:

- ORWN-BIS, ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa, tel. 69 78 835, czynna od poniedziałku do piątku w godz. od 10 do 18.

- ORWN, Pałac Kultury i Nauki, Warszawa.

Wymagania techniczne stawiane pracom składanym do druku w serii „Zeszyty IGiPZ PAN”

Tekst i tabele należy przygotować na dyskietce (3,5” Microdisks) w programie WORD 7.0 lub 6.0, podpisy pod ryciny w języku polskim i angielskim powinny być umieszczone w oddzielnym pliku, ryciny (opracowane komputerowo lub na kalce) w postaci czystorysów gotowych do druku.

Do każdej pracy w języku polskim należy dołączyć streszczenie angielskie (1-2 strony) oraz abstrakt (3 - 4 zdania) i słowa kluczowe (3 - 4), również w języku angielskim.

1996

37. ANNA BEATA ADAMCZYK - Charakterystyka wiatrów silnych i bardzo silnych w Polsce; JAROSŁAW BARANOWSKI - Wielkość zachmurzenia w Warszawie w zależności od cyrkulacji atmosferycznej.
38. HALINA POWĘSKA, TOMASZ KOMORNICKI - Przejścia graniczne: Kostrzyn, Słubice, Świecko, Gubin - podstawowe funkcje i strefa oddziaływania na terenie Polski i Niemiec; JOANNA PAPIS, TOMASZ KOMORNICKI - Miasto Duszniki Zdrój jako gmina przygraniczna.
39. LESZEK KOLENDOWICZ - Burze na obszarze Polski Północno-Zachodniej w świetle częstości występowania różnych typów cyrkulacji atmosfery.
40. ROMAN SZCZĘSNY - Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w okresie restrukturyzacji 1989-1994.
41. PIOTR KORCELLI (red.) - Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: I.
42. PIOTR KORCELLI (red.) - Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: II.

1997

43. PIOTR KORCELLI (red.) - Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: III.
44. PIOTR KORCELLI (red.) - Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: IV.
45. PIOTR KORCELLI (red.) - Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: V.
46. PIOTR KORCELLI (red.) - Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: VI.
47. PIOTR EBERHARDT - Problematyka narodowościowa Estonii.
48. WŁODZIMIERZ ZGLIŃSKI - Przekształcenia państwowego rolnictwa - skutki społeczne, ekonomiczne i przestrzenne.
49. BOŻENNA GRABIŃSKA - Geografia płazów na tle świata. Regionalizacja zoogeograficzna kręgowców Europy. Powierzchnia jednostki a bogactwo taksonomiczne ssaków.
50. ROMAN SZCZĘSNY - Struktura przestrzenna rolnictwa Polski w 1995 roku.

1998

51. KRZYSZTOF BŁAŻEJCZYK – Promieniowanie słoneczne a gospodarka cieplna organizmu człowieka.
52. ZYGMUNT BABIŃSKI (red.) – „Mongolia 96” – Niektóre zagadnienia badawcze ekspedycji – Raport.
53. ANDRZEJ GAWRYSZEWSKI, PIOTR KORCELLI, EWA NOWOSIELSKA – Funkcje metropolitalne Warszawy.
54. PIOTR EBERHARDT – Problematyka narodowościowa Łotwy.
55. JERZY GRZESZCZAK – Przesunięcie „miasto-wieś” w przemyśle krajów Unii Europejskiej.

PL- ISSN 0867-6836
ISBN 83-87954-10-1

<http://rcin.org.pl>